

3. ANDELSTANKENS GENOMBROTT

3.1 UTVECKLINGEN I TYSKLAND

3.1.1 Förindustriella organisationsformer

Omkring år 1100 inbjöds holländare till trakten av Bremen och grundade där gemenskaper för uppodling av hedarna och myrlanden. I slutet av 1600-, och under 1700-talet omtalas i Ostfriesland 15 kolonier med reglerbara kanaler. I Rhen- och Hunsrückområdet var kvarnbemenskaper vanliga liksom samägda bagerier. Andelsbryggerier fanns i Franken och Thuringen.

En avgörande roll spelade under medeltiden de gemenskaper, som hade skogen som gemensam nämnare och bl a svarade för nyplanteringar och även drev vattensågar, kvarnar och fiske. Dessa och andra samarbetsformer kring skog, bete, myr och vatten existerade i århundraden innan de upplöstes i början av 1800-talet i samband med utskiftningen av allmanningarna. Andra ålderdomliga samverkansformer var gårds- och hyggesgemenskaperna i Saar, Westerwald och Siegerland. De förra byggde på roterande skogsbruk, ibland även omfattande åker, äng och trädgårdar medan de senare reglerade det gemensamma nyttjandet av skiften med skog, spannmål och beten i en 20-årig odlingscykel. Andra ”förkooperativa” verksamheter gällde biodling och jakt, vilka spelade en viktig roll långt in på 1800-talet.

Den första kreditkassan i Tyskland bildades antagligen i Lehrbach i Oberharz 1743 i form av en begravningskassa, som senare blev sparkassa. I Baden fanns förskottskassor för lantbrukare redan 1821, vilka antagligen hade föregångare i Nurnberg och Betzingen. I Berga i Thuringen 1847 omtalas en på välgörenhet grundad mjöl- och spannmålsförening och i Hörnberg i Nassau bildades 1848 en solidarisk hjälpkassa för anskaffande av boskap. I början av 1850-talet uppstod i Rhenlandet vinföreningar med egna källare och i Westerwald och Bayern kredit- och inköpsföreningar.

I spåren av nödåren 1846–47 och de politiska händelserna 1848 tillkom ett stort antal spar-, understöds-, byggnads- och bildningsföreningar för arbetare och hantverkare. År 1850 redovisade Centralföreningen för arbetsklassens väl 115 understödsföreningar i Berlin. Därtill kom råvaru-, maskin- och magasinsföreningar i ett flertal andra städer. En pionjär på arbetarbostadsområdet var Viktor Aimé Huber. Denna tid formade också de följande årtiondenas ledande tyska kooperatörer: Hermann Schulze-Delitzsch och Friedrich Wilhelm Raiffeisen. 152

3.1.2 Raiffeisens väg till Kooperationen

3.1.2.1 Välgörenhetsföreningarna

Ingen kooperatör har fått sitt namn så förknippat med sitt verk som Friedrich Wilhelm Raiffeisen. Åsikterna om Raiffeisen som människa går emellertid isär. Alla hans samtida var dock övrens om att han var en allvarlig och djupt troende person. Kristendomens kärleksbud och broderskapstanke var grunden för hans tänkande och handlande. Det var därför naturligt att han fäste stor vikt vid självhjälpsrörelsens etiska sida. Han såg sina föreningar i första hand som medel att höja människorna i andligt avseende och införa kristna principer i affärslivet.

Att Raiffeisen var inställd på att uträtta samhällsnyttiga saker visade han redan i sitt första uppdrag som lantborgmästare i Weyerbusch i Westerwald nordost om Koblenz. Där uppförde han 1845 en ny skola, vilken snart följdes av andra i grannbyarna. Vintern 1846–47 var särskilt svår i Raiffeisens område och för att lindra nöden distribuerades mjöl ur

kronomagasinen, vilket enligt föreskrifterna skulle säljas kontant till befolkningen. Men Raiffeisen sålde mjölet på kredit till de fattiga, vilka annars skulle blivit utan. Han bildade en fattigkommission, som fördelade mjölet och sedan också fick andra uppgifter. Man tog upp lån, köpte utsäde och sättpotatis och anlade slutligen ett bageri med vars hjälp man lyckades halvera brödpriserna på orten. Framgången var stor men kommissionen eller ”brödföreningen” som den också kallades vilade helt på välgörenhetsbasis.

År 1848 blev Raiffeisen borgmästare i Flammersfeld. Lantbefolkningens nöd var lika skriande där bl a p.g.a. ockrarnas framfart och beroendet av köpmännen i städerna. För att lindra betrycket bildade Raiffeisen 1849 ”Flammersfelds hjälpförening för understöd till obemedlade lantbrukare”. Även denna var en välgörenhetsförening, som förutsatte medverkan från de välbärgade. Huvuduppgiften var att köpa in boskap, som därefter överläts till bönderna på avbetalning. Efterhand övergick man till att bevilja långfristiga lån så att lantbrukarna själva kunde köpa boskap, utsäde och redskap eller förbättra sina fastigheter. Föreningen blev därmed ett regelrätt kreditinstitut där bristen på eget kapital uppvägdes av medlemmarnas solidariska ansvarighet. Verksamheten sköttes på ideell basis av ett antal förtroendevalda. Men föret i portgången var trögt, okunnigheten stor och motståndarna talrika. Sedan Raiffeisen 1852 förordnats till borgmästare i Heddesdorf i distriktet Neuwied nära Koblenz gick föreningen snabbt tillbaka.

År 1854 startade Raiffeisen på sin nya hemort ”Heddesdorfs välgörenhetsförening” vars ändamål var att skaffa boskap och ge lån till obemedlade lantbrukare. Men föreningen hade därutöver ett brett socialt program. Man skulle ta hand om föräldralösa barn, sysselsätta arbetsskygga och frigivna samt upprätta ett folkbibliotek. En nyhet var att föreningen ur överskotten skulle avsätta ett odelbart kapital. Föreningen var till en början framgångsrik men sedan svalnade medlemmarnas intresse. Den ena verksamheten efter den andra måste överges. Till slut återstod endast lånekassan. 153

3.1.2.2 Självhjälpen tar över

I maj 1862 sökte Raiffeisen kontakt med Hermann Schulze-Delitzsch, som vid den tiden var den främste kooperatören i Tyskland. Han var ursprungligen jurist och domare och hade kommit i rampluset som liberal ledamot av den preussiska nationalförsamling, som inkallades våren 1848 med anledning av februarirevolutionen i Paris. Schulzes politiska ställningstagande 1848 kostade honom hans juridiska karriär men förde honom i kontakt med bl a hantverkarnas svåra situation i det framväxande industrisamhället. Sommaren 1849 grundade han en sjuk- och begravningskassa i sin hemstad och i slutet av året började han bilda råvaruanskaffningsföreningar – till att börja med för snickare och skomakare.

Framgången med dessa stärkte Schulze i uppfattningen att bristen på kapital var hantverkarnas största handikapp och 1850 startade han en förskotts-förening, som skulle tillförsäkra dem förmånliga krediter. Samma år gav han också ut sin första skrift om föreningsväsendet. Rörelsen gick framåt och 1858 fanns 45 föreningar med ca 11 200 medlemmar och året därpå bildades en central ”korrespondensbyrå” med Schulze som chef. Man startade även en tidning och 1864 bildade 337 förskotts- och kreditföreningar, 40 råvarumagasins- och produktionsföreningar och 15 konsumentföreningar ”Allgemeine Verband der auf Selbsthilfe beruhenden deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften”. Man startade också en bank.

Det var alltså en man på höjden av sin bana Raiffeisen vände sig till 1862. Resultatet blev att Raiffeisen insåg att livskraftiga och bestående föreningar måste vara de behövandes eget verk och att självhjälpsprincipen därför måste ersätta välgörenhetsprincipen. Konsekvensen av detta visade sig i de fyra föreningar Raiffeisen bildade 1862. Dessa

begränsade sig till endast en socken och sysslade främst med kreditgivning. Raiffeisen menade att ett begränsat geografiskt verksamhetsområde minimerade de ekonomiska riskerna och stärkte föreningsandan. Krediter beviljades endast medlemmar, vilka solidariskt svarade för föreningens alla åtaganden. Vinsten fördes till reservkapitalet. Detta blev föreningens egendom och kunde inte ens efter beslut i föreningen fritt disponeras av medlemmarna. Förebild för de senare Raiffeisenföreningarna blev fr a den i mars 1862 bildade föreningen i Anhausen, som även bedrev inköpsverksamhet. I den omorganisation av föreningen i Heddesdorf som Raiffeisen företog 1864 var inflytandet från Schulze påtagligt. Lån gavs endast till medlemmar, vilket innebar ett fastställande av självhjälpsprincipen. Inträdesavgift och insatser infördes (de senare kunde erläggas successivt) liksom överskottsfordelning till medlemmarna. Heddesdorfföreningen beslöt 1865 att ansluta sig till Schulzes förbund, ett beslut som dock upphävdes året efter.

Raiffeisen gjorde ett försök att införa Schulzes principer i föreningen i Anhausen men medlemmarna vägrade. Raiffeisen retirerade då och rekommenderade Anhausenmodellen för rena landsbygdsområden medan Heddesdorfvarianten anbefalldes i ekonomiskt utvecklade landsbygdsområden och i städerna. Systemet med alternativa modeller blev emellertid inte bestående. Föreningen i Heddesdorf, som omfattade 14 församlingar med ungefär 9 000 invånare, delades 1869 upp i flera mindre och anpassades till Anhausenmodellen. Insatserna och överskottsfordelningen avskaffades. Därmed var Schulzes ideologiska inflytande på Raiffeisen till ända.

Raiffeisens genombrott kom när han publicerade sina erfarenheter och principer i bokform 1866. Det ledde till att han 1868 blev chef för en nyinrättad avdelning för kreditföreningar inom Rhen-Preussens lantbrukssällskap. Arbetet där blev framgångsrikt. Vid 1871 års utgång fanns 77 kreditföreningar inom sällskapets område. 154

3.1.2.3 Raiffeisens utveckling fram till 1870

Raiffeisens utveckling fram till 1870, då han på allvar hunnit etablera sig som kooperatör, kan karakteriseras som både långsam och ryckig. Från starten i Weyerbusch 1847 fram till 1862 och kontakten med Schulze-Delitzsch var välgörenhetstanken dominerande. Det krävdes alltså 15 år av mer eller mindre misslyckade praktiska försök för att få honom att tvivla på dess bärkraft och bli övertygad om att självhjälps- och ömsesidighetstanken måste vara grundläggande.

Redan 1849, då föreningen i Flammersfeld startade, kom låneverksamheten att inta en central position i Raiffeisens föreningar. Dessa blev kreditvärdiga genom full personlig ansvarighet för medlemmarna. Däremot behövde låntagarna från början inte vara medlemmar, vilket var helt konsekvent när välgörenhetstanken stod i centrum. Kreditbehovet och nödvändigheten att bekämpa ockrarna sattes i främsta rummet. I Heddesdorfföreningen infördes 1854 också avsättning till en odelbar fond, en tanke som kom att bli en hörnsten i Raiffeisensystemet. Den snäva geografiska begränsningen var inte heller given före 1862. Både föreningarna i Flammersfeld och Heddesdorf omspände stora områden med en betydande befolkning. Det var först under 1860-talet i Anhausen, Rengsdorf och några andra föreningar som ”kyrktornsperspektivet”, d.v.s. att en förenings verksamhetsområde inte borde vara större än att det kunde överblickas från kyrkan, genomfördes.

I och med att självhjälpsprincipen knäslattes, begränsades långivningen till medlemmarna. Frågan om inträdesavgift, insatser och överskottsfordelning löstes efter experimentet med Heddesdorfföreningen 1864–69 enligt Raiffeisens intentioner genom att samtliga avskaffades. Det innebar i sin tur att den fulla personliga ansvarigheten måste behållas. Efter framgången med boken 1866, anställningen hos Rhen-Preussens

lantbrukssällskap 1868 och framgångarna i organisationsarbetet kände sig Raiffeisen stark nog att gå sin egen väg.

3.1.3 Strid och samverkan

3.1.3.1 Raiffeisen som federativ pionjär

Raiffeisen insåg att hans princip om geografiskt begränsade föreningsområden (i genomsnitt 1500 personer) inte enbart var av godo. De enskilda föreningarna blev för svaga både när det gällde att hävda sig mot ockrarkapitalet och för att maximalt kunna utnyttja samarbetseffekterna. För att fungera optimalt måste en förening både kunna ta emot medlemmarnas samtliga besparingar och tillgodose hela deras kreditbehov. För att nå dithän var det nödvändigt att utjämna de lokala fluktuationerna i kapitaltillströmningen, vilket krävde samverkan mellan flera banker. ”Kyrktornsperspektivets” logiska fortsättning var den kooperativa federationen.

År 1872 grundade elva lokalbanker en regionbank för Rhenområdet. Den fick stor framgång och vid slutet av 1875 hade antalet medlemmar ökat till 24. Regionbanken skulle svara för kapitalclearing, inköp, rådgivning och revision. Den följdes 1874 av liknande banker för Westfalen och Hessen. Samma år tog man steget fullt ut och de tre regionbankerna bildade en centralbank för att handha kapitalclearingen.

Med dessa nybildningar hade Raiffeisen som den förste kooperatören i världen skapat en federativ organisation i tre nivåer, en skapelse, som skulle komma att orsaka honom både problem och motgångar. Dock inte genom bristande funktionsduglighet utan på grund av externa inflytanden.

Försäkringar var enligt Raiffeisen alltför sällsynta bland landsbygdsbefolkningen, inte minst med tanke på deras betydelse för kreditvärdigheten. Han avsåg därför att vid sidan av bankerna också bilda försäkringsföreningar och tänkte sig att överskotten i dessa skulle bilda pensionsfonder för medlemmarna. Också här var han tidigt ute. Hans försäkringsanstalt Arminia, som var avsedd att ansluta till centralbanken, godkändes inte av myndigheterna. Avslaget innebar Raiffeisens första allvarliga motgång. 155

3.1.3.2 Systemstriden – stad mot land

Vid mitten av 1870-talet stötte Raiffeisen på motstånd även från Schulze-Delitzsch. Deras goda relationer från början av 1860-talet hade snart nog försämrats. Orsaken var motsättningar mellan den ”kommersiella” Schulze och den religiöst influerade Raiffeisen, som menade att de sociala och fostrande uppgifterna eftersattes i Schulzes organisation. Raiffeisen upphörde därför med att uppmana sina föreningar att ansluta sig dit.

Men det fanns också motsättningar av mer grundläggande natur, vilka vid 1870-talets mitt utvecklades till vad som i den tyska kooperationshistorien kallas ”systemstriden”. Det faktum att Schulze-Delitzsch främst vände sig till städernas hantverkare och småföretagare medan Raiffeisen ställde lantbruket i första rummet, ledde till avgörande olikheter mellan deras föreningar. Viktigast var följande.

Eftersom landsbygdsbefolkningen hade brist på kontanter men däremot säkerheter i fasta värden avvisade Raiffeisen i princip insatser och medlemsavgifter. För att göra föreningarna kreditvärdiga stadgade han i stället att medlemmarna skulle ha full personlig ansvarighet för föreningens skulder. Förutom dessa praktiska orsaker tillkom för Raiffeisen ett moraliskt skäl. Han ansåg att insatssystemet kunde skada föreningsandan och väcka kapitalistiska instinkter till liv. Raiffeisen önskade vidare små föreningar, som var lätta att

överblicka och där medlemmarna kände varandra. Föreståndaren fick på sin höjd ett anspråkslöst arvode men hade inte del i överskottet. Ändamålet med och användningen av lånen kontrollerades. För att förbättra sina kassors likviditetssituation skapade Raiffeisen regionbanker och en centralbank.

Schulzes föreningar däremot opererade över vidsträckta områden och deras föreståndare hade del i vinsten. Någon ändamålsprövning av lånen förekom inte. Schulze strävade efter största möjliga egenkapital för att komma ifrån eller i varje fall reducera medlemmarnas personliga ansvarighet. Räntan på insatskapitalet var inte begränsad. Schulzes föreningar gav som regel kortare krediter än Raiffeisens, vilka ju riktade sig till en befolkningsgrupp med långsiktigare produktionscykel.

Schulze gav 1875 ut en skrift där han kritiserade Raiffeisenkassorna för att de med långa frister lånade ut kapital, som inlånats kortfristigt. Detta stred enligt Schulze mot grundläggande bankprinciper. Han betraktade också skapandet av regionbankerna som en överträdelse av 1871 års tyska föreningslag, som han själv hade skrivit. Eftersom Schulze strikt höll fast vid decentraliseringsprincipen erkände lagen inte kooperativa föreningar av andra graden.

”Systemstriden” uppmärksammades av myndigheterna och ledde till att Preussens lantbruksministerium tillsatte en kommission för att granska Raiffeisenkassornas verksamhet. Utslaget blev förmånligt för Raiffeisen. Men Schulze gav sig inte. I januari 1876 interPELLERADE han i riksdagen mot Raiffeisens region- och centralbanker och mot de långfristiga lånen och frånvaron av insatser. Schulze menade att det principiellt var fel att göra medlemmar med full personlig ansvarighet för de lokala kassornas åtaganden ansvariga också för region- och centralbankerna (s.k. kumulativ solidaritet). Medlemmarna blev därmed bundna vid verksamheter, som de saknade inflytande över.

Raiffeisen invände att region- och centralbankerna endast utgjorde medlemmarnas förlängda arm. De skulle enbart samverka med lokalbankerna i ett slutet system och inte bedriva någon självständig verksamhet. Han ansåg dessutom att hans federativa system var väsentligt säkrare än Schulzes stora föreningar med sina många filialer, som medlemmarna hade föga kontroll över.

Schulze fick emellertid riksdagen med sig och Raiffeisen tvangs upplösa både regionbankerna och centralbanken. Han såg sig också nödsakad att införa insatser. Men han räddade så mycket han kunde av sina principer. För att motverka alltför höga utdelningar på insatserna, begränsade Raiffeisen insatsräntan till högst lika med låneräntan. Han gav vidare stämman möjlighet att vägra utbetalning av överskott. Detta skulle i stället i största möjliga utsträckning tillföras en odelbar fond.

Sedan Schulze sålunda uppnått sina syften sökte han åter närma sig Raiffeisen för att återföra denne till ”fadershuset”. Men Raiffeisen avböjde. Sprickan i den tyska kooperationsrörelsen var oåterkallelig för lång tid framöver.

3.1.3.3 Raiffeisen går vidare

Redan hösten 1876 grundade Raiffeisen en ny centralbank med säte i Neuwied utanför Koblenz. Den fick formen av ett aktiebolag där lokalbankerna ägde aktierna, jämnt fördelade och med lika rösträtt. Ingen utomstående tilläts bli delägare. Utdelningen begränsades till fem procent eller högsta räntan för borgenslån. Banken hade trots bolagsformen en omisskännligt kooperativ profil. Under 1877 genomförde Raiffeisen så den plan han länge haft på att skapa en service- och intresseorganisation för kassorna. Den arbetade i personalunion med centralbanken och var tänkt som en samlingspunkt också för de föreningar, som inte tecknat aktier i banken. Men även exempelvis vin- och mejeriföreningar kunde bli medlemmar.

Huvuduppgiften var att allmänt främja lånekassorna och företräda dem gentemot myndigheter och lagstiftare. Dessutom skulle organisationen förmedla samköp av lantbruksförnödenheter och gemensam försäljning av lantbruksprodukter. Revision av föreningarnas verksamhet var en annan viktig uppgift liksom att upprätta statistik över rörelsen och arrangera årliga föreningsdagar. Man utgav från 1879 en tidning och planerade att inrätta regionala och lokala avdelningar. Verksamheten leddes av Raiffeisen, som noga övervakade att medlemsföreningarna tillämpade hans grundsatser.

Raiffeisens system av lokalkassor förutsatte samverkan på regional och nationell nivå. Han byggde därför upp en federativ organisation i tre nivåer. Det visade sig dock att han här var före sin tid. Varken myndigheter eller lagstiftning hade förutsett en sådan konstruktion, ett faktum som utnyttjades av hans motståndare, främst Schulze-Delitzsch. Detta i kombination med bristande erfarenhet av föreningar av andra och tredje graden medförde ett allvarligt bakslag för Raiffeisen, vilket även fördröjde den tyska kooperativa utvecklingen i stort. Först 1889 års föreningslag gav de möjligheter Raiffeisen förutsatte i början av 1870-talet. Åren efter 1875 blev därför en vattendelare i Raiffeisens kooperativa utveckling. Motståndet från Schulze och från myndigheterna tvang honom till alternativa lösningar som aktiebanken och en generalagentur för försäkringar och medförde en varaktig splittring av den kooperativa rörelsen i Tyskland.

En betydelsefull nyhet var emellertid den intresseorganisation, som tillkom 1877. Den räknade vid starten 24 medlemsföreningar, ett antal, som vid Raiffeisens bortgång 1888 stigit till 423. Därtill kom den betydelsefulla revisionsverksamheten, som gjordes obligatorisk inom organisationen 1883, sex år innan den lagfästes. 156

3.1.3.4 Den tyska lantbrukskooperationen splittras

När Raiffeisen 1877 bildade sitt förbund fick han inte med sig lånekassorna i Hessen. De första kreditföreningarna där hade bildats med Schulzes förskottsföreningar som mönster men senare tillkom också Raiffeisenkassor och 1874 även en centralkassa. De ledande föreningsmännen i Hessen var Rudolf Weidenhammer och Wilhelm Haas. Med bl a Heddesdorffföreningen, vilken även sysslade med inköpsverksamhet, som förebild uppstod i Hessen inköps- eller konsumtionsföreningar för konstgödsel och andra varor. Dessa gick 1873 samman i ett förbund med säte i Darmstadt och med Haas som ledande man. Förbundet kan ses som en föregångare till senare tiders centralföreningar även om namnet var "Verband der hessischen landwirtschaftlichen Konsumvereine". År 1878 var 66 lokalföreningar med 4 200 medlemmar anslutna. Förbundet skötte fram till 1890 föreningarnas inköp eftersom lagstiftningen först då tillät bildandet av centralföreningar.

När Raiffeisen ville dirigera kapitalströmmarna genom sin centralbank vägrade Haas underordna sig centralbanken. År 1875 lämnade den hessiska centralkassan banken, vilken fö upplöstes följande år till följd av systemstriden. När Raiffeisen bildade sitt förbund 1877 blev emellertid Weidenhammer biträdande ombudsman och i början av 1879 övertog han ledningen av det hessiska lånekasseförbundet, som då bildades. Förbundet utökades på hösten genom samgående med föreningarna i Baden, Nassau och Westfalen och ledningen övertogs av Haas. Samgåendet skedde utan att Raiffeisen underrättades och det stod klart att man hade för avsikt att utbreda den nya organisationen över hela landet. Weidenhammer, som tidigare stött Raiffeisen mot Schulze, svängde nu och lämnade sitt uppdrag i Neuwiedorganisationen. Därmed var skilsmässan mellan Neuwied och Darmstadt ett faktum. Den tyska lantbrukskooperationen hade splittrats.

Orsakerna till splittringen var främst ideologiska. Weidenhammer menade att Raiffeisen alltmer tenderade att blanda samman religion och Kooperation. Lånekassorna borde enligt Weidenhammer och Haas fr a ha rent materiella uppgifter. Talet om "kristlig broderskärlek" kunde bibringa allmänheten uppfattningen att man också hade andra mål än att utveckla föreningsväsendet. Raiffeisen försvarade sina kristna grundprinciper men förklarade samtidigt att de aldrig hindrat tolerans mot andra grupper och att lånekassorna inte stod öppna för vare sig politisk eller konfessionell agitation. Inte heller hade man särbehandlat någon av sådana orsaker. Raiffeisenorganisationen förklarade sig därmed oskyldig till brytningen. 157

3.1.3.5 Wilhelm Haas och hans organisationer

Darmstadtorganisationens ledare Wilhelm Haas var född 1839, studerade juridik och blev därefter ämbetsman. Som sådan kom han i kontakt med lantbrukets problem. År 1871 läste han en skrift av Raiffeisens vän Karl von Langsdorff med titeln "Ländliche Kredit- und Konsumtionsvereine", 1872 bildade han sin första förening och 1873 tillkom det tidigare omtalade hessiska förbundet vars ledare han blev. Haas betraktades av sin samtid som nära nog ett organisatoriskt geni och nådde höga poster inom statsförvaltningen. Han förärades slutligen titeln geheimeråd. Politiskt var han liberal, tillhörde den hessiska lantdagen i 30 år och den tyska riksdagen i 14.

Sedan Haas 1879 bildat ett förbund av kreditföreningar i sydvästra Tyskland närmade han sig Schulze-Delitzsch. Denne hade till en början framgång i sin strävan att samla lantbrukskooperativa föreningar i sitt förbund. År 1876 anslöt sig föreningarna i Väst- och Ostpreussen och 1880 sökte Schulze vid en konferens i Darmstadt komma överens med bl a Haas och med uteslutande av Raiffeisen. Man åstadkom en ideologisk kompromiss kring vissa kontroversiella principer men utan organisatoriska konsekvenser. År 1885 var andelen heltidslantbrukare i Schulzes organisation 27 procent vartill kom 15 procent deltidbrukare. I takt med det ökande antalet föreningar växte sig emellertid behovet av en egen lantbrukskooperativ organisation starkare och 1883 bildades med Schulzes välsignelse "Vereinigung deutscher landwirtschaftlicher Genossenschaften" med Haas och Moritz Stöckel från Insterburg i Ostpreussen som ledande namn och Schulzes förbund som mönster. Den nya organisationen anslöt till en början inte kreditföreningar men övertog de preussiska föreningarna från Schulzes förbund. Det första målet blev att ansluta de fristående mejeriföreningarna och mejeriförbuden av vilka det första bildades i Württemberg 1883. År 1890 och 1903 ombildades förbundet till "Reichsverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften", som i utgångsläget bestod av 175 kredit-, 734 inköps- och 117 mejeriföreningar. År 1897 bildade inköpsföreningarna riksorganisationen "Bezugsverband der deutschen Landwirte" och inom denna avknoppades efterhand riksorganisationer för inköp av konstgödsel och maskiner och för lagerhus. Haas' förbund drev frågan om lagreglering av centralföreningar i samband med tillkomsten av föreningslagen 1889, utgav en tidning, en statistisk årsbok och ett "lantbrukskooperativt bibliotek".

Utvecklingen ledde alltså fram till två landsomfattande lantbrukskooperativa organisationer, vilka tidvis stod i ganska skarp motsatsställning till varandra. Haas mål blev att förena dessa organisationer och han lyckades nå en överenskommelse 1905 men försöket misslyckades och 1913 – samma år som Haas avled – skildes man åter efter en "vänskaplig överenskommelse". Först 1930 skedde det definitiva samgåendet i "Reichsverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften - Raiffeisen - e V zu Berlin". Det kan tilläggas att Haas 1906 också bildade ett internationellt lantbrukskooperativt förbund, som emellertid upplöstes 1914. 158

3.1.4 Teori och praktik

3.1.4.1 Raiffeisens samhällssyn

Många samhällsteorier och reformförslag såg dagens ljus under industrialismens genombrott. Somliga menade att staten borde styra utvecklingen medan andra ansåg att det enskilda initiativet var den bästa drivkraften. Raiffeisen förordade en tredje väg, som innebar att människorna själva tog kontrollen över sina angelägenheter, en väg, som ersatte statshjälp med självhjälp och egennytta med allmänanda.

Statens främsta uppgifter var enligt Raiffeisen att juridiskt sanktionera föreningsväsendet och avlägsna de hinder, som kunde finnas för dess utveckling. Anspråken hade sin grund i hans kritiska inställning till den otyglade privatkapitalism, som ersatt det tidigare närings- och skråtvånget. Raiffeisen betraktade den ohämmade konkurrensen mindre som ekonomisk frihet än som den starkares tyranni över den svagare. Den ekonomiska liberalismen hade återinfört nävrätten i samhällslivet.

Ett utflöde av Raiffeisens kristna grundsyn var åsikten att samhällets reformering skulle ske i samverkan mellan olika samhällsgrupper. Därför avvisade han Marx´ och hans lärjungars tankar om klasskamp och förstatligande av privat egendom. Men han var överens med dem om att privatkapitalet skulle bidra till att förbättra de fattigas ställning. Raiffeisens sätt att åstadkomma detta var att engagera de välbärgade i sina föreningar och därigenom stärka dessa ekonomiskt. Avsikten var att föreningarna genom att fondera överskotten på sikt skulle bli ekonomiskt oberoende och att avkastningen på kapitalet skulle användas till välfärdsändamål. Någon våldsam samhällsömdaning skulle följaktligen inte behövas. De välbärgades uppgift i denna process var dels att med sina förmögenheter fungera som hävstänger för självhjälpsföreningarna dels att med sina kunskaper, kontakter och erfarenheter allmänt bidra till en positiv utveckling.

Men Raiffeisen gick längre än så. Han ville genom sina föreningar överföra självhushållets samägande och bygemenskap till den industriella miljön. Han såg föreningarna och deras kapital som en penninghushållningens motsvarighet till de byallmänningar, som till stor del privatiserats genom skiftesreformerna. Liksom marken, gårdarna och byarna skulle hans föreningar alltid finnas till stöd och gagn för sina medlemmar.

Raiffeisen hade en vision som gick utöver hans samtida tyska kooperatörers. En jämförelse med det s.k. stora Rochdaleprogrammet ligger närmast till hands. Målet var i båda fallen ett slags självstyrande och självförsörjande lokalsamhällen på kooperativ grund. Raiffeisens variant var nog mer patriarkalisk än den engelska. Han förlitade sig i högre grad på människornas och inte minst de högre samhällsskiktens biståndsvilja och egennytta.

3.1.4.2 Andelssamhället

På sikt tänkte sig Raiffeisen en mångkooperativ miljö på landsbygden grupperad kring lokalbankerna. Han förordade särskilt vin-, mejeri- och försäkringsföreningar och grundade också flera sådana. Principiellt betraktade han dessa som sekundärföreningar visavis banker. Han underströk att en bank alltid borde bildas för att sköta den ekonomiska förvaltningen innan någon annan förening kom till stånd.

Raiffeisen ansåg att specialföreningarna skulle skötas av medlemmarna själva och avrådde bestämt från att driften arrenderades ut. Därför betonade han starkt vikten av kompetenta affärsledningar. Innan ett företag startades måste man alltid försäkra sig om en god ledning och helst också en kärna av föreningssinnade medlemmar.

Eftersom det här rörde sig om tidskrävande och komplicerade affärer rekommenderade han att ledningen skulle arvoderas. Med hänsyn till att verksamheten också krävde byggnader, maskiner, redskap, lagerutrustning m m måste föreningarna bygga upp ett eget kapital genom avgifter, insatser och fonderingar. I dessa fall hade Raiffeisen alltså full förståelse för behovet av avgifter och insatser. Kvalitetsbetalning och leveransplikt betraktade han som självklara. Raiffeisen förordade vidare försäljning av exempelvis spannmål och boskap i kooperativ regi, inte minst för att bekämpa ockrarna vilka ofta ägnade sig åt detta slags handel. Humle, vide, honung och produkter från småindustri och hemslöjd lämpade sig också för försäljning genom lokalbankerna.

För att medlemmarna skulle få ut mesta möjliga av sina krediter rekommenderade Raiffeisen samköp av konstgödsel, foder, utsäde, kol och redskap. Dessa kunde antingen göras via fristående inköpsföreningar eller genom bankerna. Även kreatursförsäkringsföreningar kunde bildas i anslutning till dessa och ha samma verksamhetsområde som dessa.

Raiffeisen ägnade också uppmärksamhet åt utbildningsfrågorna. Han insåg klart att medlemmarna behövde kunskaper både om Kooperation och om hur man på bästa sätt skulle använda de pengar, som kunde lånas i lokalbankerna. Samtidigt insåg han att bankerna inte själva kunde tillhandahålla en fortlöpande utbildnings- och studieverksamhet. Denna kunde i stället bedrivas i s.k. kasinon, som var ett slags lokala lantbruksklubbar. Genom föredrag, diskussioner och spridning av lantbrukslitteratur skulle man i dessa kunna finna botemedel mot lantbrukets brister, anpassa framstegen på lantbrukets område till de lokala förhållandena och svara för anskaffandet av de erforderliga hjälpmedlen. Detta förutsatte bl a att kasinot förfogade över bibliotek och att någon form av tjänsteförmedling ordnades.

3.1.4.3 Principerna

Raiffeisens ändamål med sina föreningar var att avskaffa fattigdomen och att förbättra medlemmarnas andliga och materiella förhållanden. Utgångspunkten var självhjälpstanken, som Raiffeisen knäsatte i ett antal principer, vilka gjordes obligatoriska för medlemskap i organisationen. Grundsatserna var följande:

1. Föreningens verksamhetsområde och medlemsantal skulle inte vara större än vad som absolut behövdes för att göra föreningen funktionsduglig. Meningen var att medlemmarna skulle känna varandra och varandras kreditvärdighet väl. På så sätt fick man det bästa skyddet mot förluster, en okomplicerad förvaltning och optimala möjligheter att förverkliga de etiska målen.
2. Varje välfrejdad person, som var bosatt inom föreningens verksamhetsområde kunde bli medlem. Om någon inlät sig i affärer med ockrare skulle han uteslutas.
3. Rösträtten var allmän och lika. Kvinnor fick dock inte delta i generalförsamlingarna. Detta motiverades dels med kvinnornas allmänna ställning i samhället dels med att de frågor, som behandlades låg utanför deras intresse- och verksamhetsområden.
4. Föreningarna byggde på obegränsad och solidarisk personlig ansvarighet. Avsikten var främst att göra dem kreditvärdiga men också att hos medlemmarna inskräpa vikten av sammanhållning.
5. Ekonomiska skäl fick inte hindra någon från att ansluta sig. Inträdesavgifter och insatser skulle endast förekomma om medlemmarna var i stånd att erlägga sådana.
6. Lån beviljades enbart medlemmar och endast för produktiva ändamål. Stämman fastställde en övre kreditgräns. Användningen av pengarna kontrollerades.
7. De förtroendevaldas arbete var oavlönat och ideellt. Kassören arvoderades men hade inte del i överskottet.

8. Överskotten skulle inte delas ut. De skulle i stället tillföras en ”odelbar fond”, som inte fick skingras ens om föreningen upplöstes. Avsikten med fonden var att säkra bygdens framtid genom en gemensam förmögenhet, som stod kommande generationer till buds för deras utvecklingssträvanden. Ett stort eget kapital var också en garanti för föreningens bestånd.

Avkastningen på föreningskapitalet skulle användas för olika slags välfärdsändamål som barnstugor, folkbildning, sjukhus, nödarshjälp, åldrings- och fattigvård. På så sätt skulle kommunalskatterna kunna hållas nere. Medel skulle också kunna anslås för att skapa nya inkomstkällor genom exempelvis hemslöjd och småindustri samt naturligtvis till det allt övergripande målet att bekämpa ockret i alla dess former. 159

3.1.4.4 Schulze-Delitzsch och Haas

Schulze presenterade sina principer 1855 i skriften ”Vorschuss- und Kreditvereine als Volksbanken”, vilken utkom i flera upplagor. Här angavs huvuduppgiften vara att på självhjälpsens grund skapa kreditmöjligheter för småföretagare. Schulze bröt här uttryckligen med den välgörenhetstanke som han tidigare praktiserat och betonade starkt att medlemmarna både hade rättigheter och skyldigheter (”Leistung gegen Leistung”). Målsättningen var att förebygga fattigdom, inte att stödja redan hjälpbehövande. Föreningarna var uteslutande till för medlemmarna och personer, som ansökte om medlemskap granskades noga med hänsyn till karaktär, försörjningssituation och kreditvärdighet. Däremot fanns inga sociala eller geografiska inskränkningar. Obegränsad personlig ansvarighet skulle på en och samma gång stärka föreningarnas kreditvärdighet och medlemmarnas känsla av ansvar gentemot föreningen. Schulze var vidare angelägen om att stimulera medlemmarnas personliga sparande för att förbättra deras ekonomiska ställning. Hans grundsatser var följande:

1. Föreningarna skulle grundas på strikt självhjälp och stå öppna för alla kreditbehövande, som bedömdes kapabla att genom samverkan själva komma till rätta med sina problem.
2. Föreningarnas verksamhet måste baseras på strikt affärsmässiga överväganden och inte på filantropi.
3. Föreningarna måste vara självständiga och oberoende och bygga på intern kapitalbildning genom inträdesavgifter, medlemsinsatser och reservfonderingar.
4. Obegränsad personlig ansvarighet för medlemmarna.
5. Demokratisk förvaltning - en medlem - en röst vid medlemsmötena. Röstning endast vid personlig närvaro.
6. Strikt kontroll av den ekonomiska verksamheten genom medlemsvalda förvaltningsutskott och kontrollråd.
7. Övre gräns för lån fastställdes av medlemsmötet eller stämman. Lån mot säkerhet. Växlar och skuldsedlar hade i regel tre månaders löptid med möjlighet till förlängning.
8. Överskotten fördelades på medlemsinsatserna efter reservfondering.
9. Den verkställande ledningen arvoderades och erhöll i vissa fall tantiem. 160

Haas var den tyska lantbrukskooperationens store organisatör och demokratin hans främsta kapphäst. Han var motståndare till dominerande personligheter i föreningarna. ”Föreningarna måste vara opersonliga, skall de lyckas måste den enskilde underordna sig helheten. Endast en samlad vilja kan bestämma deras verksamhet, deras gränser och deras inriktning. En förening kan inte fördrå någon enskilds absoluta överhöghet” lød hans credo. Som lärjunge till Schulze förordade Haas också i motsats till Raiffeisen en strikt decentralisering. ”Enhetlighet endast i stora frågor, i småfrågor och enskildheter frihet” är ett uttryck, som tillskrivits honom.

Självhjälp, självförvaltning och egenansvar var hans lösenord. Haas var skeptisk till statlig hjälp eftersom han ville värna föreningarnas oavhängighet. Politisk och religiös neutralitet var andra grundstenar i hans föreningar.

”Systemstriden” fick allvarliga följder för lantbrukskooperationen i Tyskland. Haas och den hessiska organisationen övertog Schulzes principer och byggde därvid främst på de marknadsorienterade inköps- och försäljningsföreningarna. Raiffeisen däremot fortsatte att hävda att kreditkassorna var grunden och att den övriga verksamheten måste byggas kring dessa. Till skillnad från Raiffeisen, som ofta blandade olika verksamheter i en och samma förening, drev Haas konsekvent principen om branschrena företag. Främst inriktade han sig på inköps-, mejeri-, vin- och lagerhusföreningar men ägnade sig också åt kreditföreningar. En annan skillnad gentemot Raiffeisen var att Haas genomgående höll fast vid principen om decentralisering och förlade den organisatoriska tyngdpunkten till den regionala nivån. Haas avvisade också Raiffeisens odelbara fonder i kreditföreningarna till förmån för ett egenkapital grundat på insatser i likhet med Schulze.

Den splittring i fråga om idéer och organisationsprinciper, som uppstod inom den tyska lantbrukskooperationen under främst 1870-talet och bestod under lång tid kom att få återverkningar på utvecklingen också i andra länder. En viktig orsak till de stora affärsmässiga framgångarna för Haas och hans organisationer har ansetts ligga i att han satte inköps- och försäljningsföreningarna i främsta rummet. Man har pekat på att dessa föreningars nära marknadskontakter och utsatta konkurrenssituation tvingade fram en rationellare och mer resultatnriktad verksamhet än i en del andra företag. Haas och hans föreningar övertog på gott och ont en del av konkurrenternas metoder och värderingar, vilket gjorde dem bättre skickade att klara sig i den omgivning de hade att verka i. 161

3.1.4.5 En handledning från 1886

Praktiska handledningar för kooperativ började tidigt publiceras. En auktoritativ skrift av detta slag utgavs 1886 av generalsekreteraren i Oldenburgs lantbrukssällskap H von Mendel med den upplysande titeln ”Die landwirtschaftlichen Ankaufs- und Verkaufsgenossenschaften ihr Wesen und ihre Einrichtung”. Mendel ville bryta ”varuockramas” grepp över lantbrukarna och landsbygden och såg inköps- och försäljningsföreningar bäst ägnade att uppnå detta mål. Genom dessa uppnåddes både konkurrens och en mer affärsmässig inställning till handeln med lantbrukets produkter. Kooperationen befördrade dessutom icke-materiella värden som samverkan och samhällsanda. Honnörsorden var ”enighet och samverkan”.

Mendel behandlade först inköps-, – eller som han med tidens terminologi kallade dem – konsumtionsföreningarna. Dessa hade visat sig ytterst nyttiga både genom förbättrade kvaliteter och genom att eliminera ett stort antal mellanhänder. Mendel delade in dessa föreningar i två kategorier – förbundsanslutna och fristående. De förra hade sitt ursprung i Hessen 1873 och omfattade enligt Mendel 1885 elva huvud- eller centralföreningar med 19 000 medlemmar. De svarade för medlemsföreningarnas inköp och besatt en varu- och marknadskunskap, som inte fanns hos lokalföreningarna och var därför särskilt lämpliga i områden med små och medelstora lantbruk. Ledande affärsprinciper var att endast anlita solida leverantörer och köpa prima varor. Kvantiteterna bestämdes genom rekvisitioner av lokalföreningarna och leverantörerna lämnade en provision på 1–2 procent, som användes till bl a affärsledarens lön, kemiska analyser och avsättning till reservfond. Lokalföreningarna tillämpade enligt Mendel följande principer:

1. Begränsat geografiskt verksamhetsområde för effektiv förvaltning och god kännedom om medlemmarnas kreditvärdighet.

2. Bildandet av föreningar skedde i begränsade sällskap för att undvika inblandning av "fientliga" intressen.
3. Kontant betalning för att undvika onödiga fördyringar och beroende av ockrare.
4. Affärsledare fick inte driva egen handel med lantbruksförmödenheter.
5. De affärsansvarigas arvoden beräknades på varuomsättningen (1–2 procent).
6. Bokföringen måste vara enkel, överskådlig och aktuell.
7. Affärsomkostnader och fonderingar täcktes av påslag på varorna, vilka bestämdes av stämman. Insatser erlades inte, vilket särskilt gynnade småbrukarna.

Fristående föreningar passade enligt Mendel främst i trakter med stora lantbruk. De var särskilt beroende av skicklig affärsledning och arbetade ofta med stora insatser. De handlade också ofta med icke-medlemmar. Mendel varnade för spekulativa affärer och för omfattande lagerhållning. Raiffeisens system med inköp i anslutning till lånekassor bedömde han som säkert. Bland övriga typer av inköpsföreningar nämnde Mendel sådana för kreatur, maskiner och utsäden. 162

3.1.5 Organisationernas framväxt

3.1.5.1 Lantbrukskooperationen omkring 1870

Kartläggningar och översikter över Kooperationens omfattning och utbredning efterlystes tidigt både i debatten och propagandan och av analytiker och samhällstänkare. Ett ambitiöst initiativ i den riktningen togs 1868 av den första nordtyska lantbrukarkongressen för att skapa underlag för den fortsatta utvecklingen. Materialinsamlingen skedde genom enkäter till 1 900 myndigheter, föreningar och enskilda i Tyskland och utomlands och resulterade i över 270 svar. Man efterlyste uppgifter om Kooperationens roll i lantbrukets utveckling, goda och dåliga erfarenheter, Kooperationens utbredning och resultat samt skriftlig dokumentation. Arbetsgruppen pekade själv ut ett antal tillämpningsområden, nämligen försäkringar, diknings- och torrlägningsföretag, förädling och försäljning av lantbrukets produkter, avel, inköp av maskiner, konstgödsel, fröer m m, kreditanskaffning, markanvändning och samverkan mellan arbetsgivare och anställda. 163

Resultatet publicerades i bokform av professor Karl Birnbaum 1870 under titeln "Das Genossenschaftsprincip in Anwendung und Anwendbarkeit in der Landwirtschaft". Med reservation för källmaterialets ofullständighet gav boken en heltäckande bild av den tyska Kooperationen med vissa internationella utblickar. Den innehöll också ett inledande allmänt avsnitt om Kooperationens framväxt, former, karakteristika, fördelar, förutsättningar, hinder och problem.

Bland fördelarna pekades på Kooperationens betydelse för införandet av rationella brukningsmetoder, särskilt inom det mindre lantbruket men man framhöll även självhjälpsprincipens goda inverkan på samhällsmoralen, företagsamheten och affärstänkandet hos de inblandade. Kooperationen gjorde det möjligt att införa industriell stordrift och samtidigt bibehålla de små och medelstora lantbruken. Konkret framhölls betydelsen av samägda torrlägnings-, diknings- och invallningsföretag, särskilt i norra Tyskland. Framtidsstron var stark och målet klart: "Jedes Dorf muss im Laufe der Zeit, vielleicht im Laufe der Generation zu einer wirtschaftlichen Genossenschaft werden, welche die gesamte wirtschaftliche Thätigkeit der Einzelnen umfasst. Ueber das Genossenschaftswesen ist nicht mehr discutieren, es ist nur noch zu organisieren". 164

Som viktiga förutsättningar för framgång betraktades frihet, kunskaper, engagemang, självförvaltning, egenkapital, personligt ansvar och behovet av att med gemensamma krafter

övervinna nödsituationer. Boken gav i detta stycke förhållandevis stort utrymme åt Schulzes bedömningar. Organ, som kunde medverka vid tillkomsten av kooperativa företag, efterlystes. Lantbruksklubbarna (de s.k. kasinona) hade därvidlag visat sig nyttiga. Som problemfaktorer räknades främst lantbefolkningens misstro mot nymodigheter och bristen på kunskap och initiativ. Motmedlen hette agitation, föredömliga exempel och – i nödfall – statshjälp. Nödfallen gällde ekonomiskt stöd medan man ansåg det vara statens skyldighet att tillhandahålla en adekvat lagstiftning för Kooperationen. 165

Boken presenterade inga statistiska sammanställningar. De fyra huvudavsnitten omfattade föreningar med statshjälp, föreningar där andra – särskilt kapitalägare – medverkade, föreningar av lantbrukare tillsammans med tjänstemän eller arbetare och föreningar enbart mellan lantmän. Tilläggas kan att distinktionen mellan ”sällskap och kooperativ” (Gesellschaft och Genossenschaft) ännu var flytande och att en del av de redovisade sammanslutningarna tillhörde den förra kategorin.

Bland statshjälpsföreningarna redovisades främjandeorganisationer som hushållningssällskap och lantbruksklubbar, patriotiska sällskap och kontroll-, försöks- och utbildningsanstalter. En annan grupp utgjordes av ”markförbättringssammanslutningar” för bevattning, dikning, torrläggning, mosskultur, jordförbättring, ängsbruk m m. Därefter kom föreningar kring skogshyggen, nyplanteringar och andra skogsvårdsåtgärder samt för markarrondering och vägar. Även en rikhaltig flora av banker som hypoteksföreningar, sparkassor, pantbrevsinstitut och olika äldre kreditföreningar hänfördes till statshjälpsföreningarna. Gemensamt för gruppen var att föreningarna hade sina rötter i agrarsamhället, att organisationsmönstren skiftade starkt och att gränslinjen gentemot myndigheter och överhet var oskarp. 166

Gruppen ”föreningar under medverkan av utomstående” utgjordes av kreditföreningar som folkbanker och jordbrukskassor, vilka anlätade utomstående garantier och förvaltare. Birnbaum gav bl a en översikt av den tidiga Raiffeisenrörelsen och besläktade kassor. I samma grupp fanns en rik flora av försäkringsföreningar för brand-, frost- och hagelskador, kreatursjukdomar samt livförsäkringar, ofta i ömsesidighetens form. Därtill föreningar för avel och skötsel av hästar, får, nötkreatur, svin, bin, fjäderfä, silkes-, fiske-, frukt-, trädgårds- och vinodling samt teknisk produktion. Det rörde sig här i stor utsträckning om yrkes- och främjandeorganisationer utan ekonomiska uppgifter. 167

Bland föreningar, som var gemensamma för bönder, tjänstemän och/eller arbetare fanns understödsföreningar vid sjukdom, fattigdom och arbetsoförmåga. Det kooperativa bostadsbyggandet befann sig däremot ännu på diskussionsstadiet liksom vinstdelningsfrågan och kooperativ lantbruksdrift, som försökts i England och Frankrike. 168

Den fjärde gruppen utgjordes av renodlat lantbrukskooperativa föreningar. En viktig undergrupp utgjordes här av inköpsföreningar för maskiner, foder, konstgödsel, fröer, livsmedel och boskap. Det rörde sig ofta om ångtröskor men även om såningsmaskiner, kreatursvågar, gödselspridare, plogar, borrar, sorterare, slåttermaskiner och linskäkter. Samköp av maskiner tycks ha förekommit åtminstone sedan början av 1860-talet. Vidare redovisades ett stort antal samköpsföreningar för konstgödsel och fröer och något färre konsument- och kreatursföreningar (även för import). Andelsägda förädlingsanläggningar utgjordes av brännerier, sockerbruk, ysterier (efter schweiziskt mönster), vinframställning, bybagerier och kvarnar. I Bonn fanns också efter förebild från Geneve en kooperativ saluhall för kött. 169

Birnbaums bok gav bilden av ett föreningsväsende i brytningstid. Äldre sammanslutningar redovisades sida vid sida med yngre och kooperativa kriterier saknades. Det fanns en glidande organisatorisk och kronologisk skala längs linjen Gemeinschaft - Gesellschaft - Genossenschaft. Utgår man från en senare tids kriterier står det utan vidare klart

att folkbanks, kreditkassor och inköpsföreningar kunde räknas i hundratal i Tyskland vid slutet av 1860-talet. De mest föreningstäta områdena var Rhen-Preussen och Hessen.

3.1.5.2 En tidig doktorsavhandling

Frågan om hur den kooperativa sektorn definierades i Tyskland under decennierna före lagstiftningen 1867 var knappast okontroversiell. Medan exempelvis Birnbaum utifrån sitt grundmaterial och sitt samtida perspektiv utsträckte kooperationsbegreppet till ett brett och heterogent spektrum av sammanslutningar med anknytning till lantbruket, begränsade sig Friedrich Muller år 1900 i sin avhandling om den tyska kooperations utveckling 1848–68 till Schulzes och Raiffeisens organisationer. Muller förnekade inte den kooperativa karaktären hos en del av organisationerna i t ex Birnbaums bok men han utgick själv från de nya organisationer, som karakteriserades av ”förenklingen och preciseringen av sina ändamål”.

Muller menade att tillkomsten av folkbankerna och jordbrukskassorna konstituerade brottet med det förflutna och utgjorde kärnan i den nya kooperativa organisationskultur, som var under framväxt. Han visade dessutom att rågången mellan Schulzes och Raiffeisens organisationer inte var särskilt skarp under denna tidiga period. År 1865 var exempelvis 9,2 procent av folkbankernas medlemmar lantbrukare och ytterligare 1,6 procent vin- eller trädgårdsodlare, fiskare och lant- och skogsarbetare. Förklaringen var skillnaden i omfattning och utbredning hos de båda rörelserna. Medan det 1871 fortfarande fanns mindre än 100 raiffeisenkassor uppgick antalet schulzeska förskottsföreningar (inklusive de österrikiska) till över 2 000. 170

3.1.5.3 Kooperativt lantbruk

Till de frågor, som tidigt diskuterades hörde kooperativ produktion och vinstdelning inom industri och lantbruk. Båda belystes 1873 i en tysk bok av R Seifert med titeln ”Über genossenschaftliche Gutsbewirtschaftung und Anteilswirtschaft”. Förutom en historik och vissa nedslag i den samtida verkligheten gjorde Seifert en utförlig genomgång av frågornas tekniska och organisatoriska aspekter. Seifert visade både att kooperativ lantbruksdrift på stora egendomar och vinstdelning ännu befann sig på ett embryonalt stadium i Tyskland.

Överskottsrelaterad lönesättning tillämpades emellertid bl a inom brännerinäringen. Också fåraherdarna hade del i det ekonomiska resultatet men måste då också vara med om att bära förluster av djur. Systemet var också på frammarsch inom djuruppfödningen, mjölk- och äggproduktionen där pigor och drängar belönades för god kvalitet. Vid tröskning var ackordsbetalning vanlig. Sådan tillämpades även inom en rad andra områden. 171

3.1.5.4 Inköpsföreningarna

Tyskland var inköpsföreningarnas föregångsland och starten skedde 1870. I väster var det Rhen-Preussens lantbrukssällskap, som via vandringslärare och tidskriftsartiklar tog initiativet. Under missväxten och fransk-tyska kriget 1870–71 tillkom 19 föreningar, vilka handlade med konstgödsel och utsäde, ytterligare fem, som handlade med kraftfoder och inte mindre än 89 av kasinotyp, vilka temporärt för gemensam räkning anskaffade råvaror, maskiner och avelsdjur. Från 1873 fick lokala inköpsföreningar stor utbredning i Hessen där Wilhelm Haas bildade ett regionförbund av ”konsumtionsföreningar”. Från Raiffeisen övertog man det begränsade verksamhetsområdet, den oarvoderade förvaltningen och frånvaron av insatser. Man tillsatte regionala inköpskommissioner och varorna levererades direkt till föreningarna. Förbundet i Hessen utgav månatligen tidningen ”Framsteg”. Från Hessen spred

sig inköpsföreningarna till Baden, Oldenburg, Schleswig-Holstein och Pfalz. År 1880 började också Raiffeisens förbund i Neuwied med inköpsverksamhet men utan att bilda särskilda föreningar. Inköpen sköttes inom ramen för bankverksamheten efter samma mönster som inköpsföreningarna.

I landets östra delar bildades enligt Schulzes mönster tre stora föreningar i Königsberg 1870, och i Insterburg och Czerwinsk 1872. Magasinsföreningen i Königsberg fungerade främst som försäljnings- och förädlingsföretag för mjölk och i andra hand som inköpsförening, Insterburgföreningen handlade främst med konstgödsel och hade medlemmar i hela Ost-preussen medan konsumtionsföreningen i Czerwinsk bestod av stora jordägare och inriktades på handel med fodermedel. Från 1884 uppstod även lokalföreningar, vilka främst knöt an till föreningen i Insterburg. År 1889 fanns 980 inköpsföreningar inom lantbruket i Tyskland.

Under 1880-talet tillkom storföreningar i Karlsruhe (1882), Kiel (1884) och Biebrich (1888). Sedan 1889 års föreningslag trätt i kraft bildades inom en femårsperiod ytterligare ett dussintal centralföreningar. Föreningen i Insterburg arbetade redan från början enligt följande principer:

1. Inköp av varor av bästa kvalitet från en leverantör och med försteg för konkurrenskraftiga företag i närområdet.
2. Koncentration på de varor, som var nyttigast för medlemmarna.
3. Hemlighållande av inköpspriserna.
4. Kontroll av de inköpta varornas kvalitet och prisvärdighet.
5. Försäljning till ortens genomsnittspris.
6. Inga kostnader för annonser, resanden eller agitation.

Tyngdpunkten låg från början på handeln med konstgödsel, som var lättast att hantera medan fodermedel och utsäde bjöd på betydligt större problem. Vid starten samarbetade man med en konsumentförening men när verksamheten ökade skaffade man sig i mitten av 1870 - talet egna lokaler. Den ekonomiska kontrollen var noggrann. Insterburgs förskotts-förening var från första stund inköpsföreningens kreditgivare och bankförbindelse. Eftersom insatserna till en början måste hållas ganska höga kom medlemmarna fr a att utgöras av större lantbrukare. År 1886 beslöt man emellertid att också ta emot lokalföreningarna med mindre lantbrukare som medlemmar och ombesörja inköpen för dessa. År 1896 hade föreningen åtta lokalföreningar och 337 enskilda lantbrukare som medlemmar. 172

Föreningar av speciellt svenskt intresse var ”Zentralgenossenschaft zum Bezuge landwirtschaftlicher Bedarfsartikel” (1891) och ”Centralankaufsstelle für landwirtschaftliche Maschinen und Geräte” (1889) båda i Halle i Sachsen, vilka återopades och/eller besöktes av Gilbert Hamilton, E O Arenander och Gustaf Leufvén och därmed blev av stor betydelse för de svenska inköpsföreningarna. Den förra hade 1896 74 mejerier, 51 inköpsföreningar, 39 spar- och lånekassor och tre enskilda lantbrukare som medlemmar. De viktigaste varugrupperna utgjordes av gödnings- och fodermedel, utsäden och kol. Centralföreningen var en kombinerad inköps- och kreditorganisation. Den hade tillkommit på initiativ av provinsens ”hushållningssällskap” och svarade för kontakter och kontrakt med tillverkare och leverantörer samt förde statistik över fel och skador som underlag för inköpen. Maskinerna betalades på tio veckor och för överdrag debiterades sex procents straffränta. Smärre verktyg m m betalades kontant. För installationer svarade utbildade montörer och för den permanenta utställning av ca 900 artiklar, som föreningen arrangerade betalade leverantörerna hyra.

”Maskinföreningen” mötte inledningsvis starkt motstånd från handel och leverantörer, vilket stärkte uppslutningen bland lantbrukarna. Föreningens priser till lantbrukarna låg ca 10 procent under katalogpriserna. Av omsättningen 1896 svarade maskinerna för 62, verktyg och

förnödenheter för 28 och reparationer och reservdelar för 10 procent. Föreningen bedrev också maskinprovning. 173

En annan viktig centralförening fanns i Darmstadt i Hessen och leddes av Wilhelm Haas. Föreningen hade 1896 82 lokalföreningar som medlemmar. De ledande varugrupperna var desamma som i Halle. Haas kom kring sekelskiftet att få ett inflytande inom tysk lantbrukskooperation, som var ännu större än Raiffeisens och hans föreningar blev i hög grad mönsterbildande. Darmstadtföreningen registrerades enligt den nya lagstiftningen av 1889 och var en direkt fortsättning på "Verband der hessischen landwirtschaftlichen Konsumvereine", som Haas grundat 1873. Förbundet fick utkämpa hårda duster med fabrikanter och grossister men omdanade på kort tid både konstgödsel- och utsädesmarknaden. Man handlade också med avels- och mjölkboskap. 174

Andra betydelsefulla centralföreningar, som besöktes av Leufvén 1903 var Kiel från 1884, Stettin från 1895, vilken också drev maskinhandel och Berlin. 175

3.1.5.5 Verksföreningar

S.k. verksföreningar – vilka reglerades i 1889 års föreningslag – arbetade med inköp och användning av t ex maskiner och avelsdjur. Ibland var de knutna till inköpsföreningar, lantbrukssällskap eller kasinon. De var nära besläktade med de 89 föreningar, som 1871 redovisades i Rhen-Preussen och anskaffade exempelvis ångplogar och ångröskor men arbetade också med stambokföring. Maskin- och redskapsföreningarna befann sig i tillväxt och Mendel redogjorde för principerna hos en etablerad förening i Nassau, som köpte in och lånade ut verktyg, maskiner och instrument. Maskinerna disponerades per dag och lånen måste anmälas i förväg. Tarifferna fastställdes vid stämman och betalades till verksamhetsledaren. Reparationer betalades av föreningen. Av överskottet användes hälften till inlösen av andelsbevisen och hälften till materialanskaffning. Ägarna till inlösta andelsbevis erhöi i utbyte deltagarbevis, som berättigade till medverkan och medlemskap i föreningen. Medlemmarnas förslag till anskaffande av maskiner och redskap prövades av en särskild tremannakommission. 176

3.1.5.6 Försäljningsföreningar

Mejeriföreningar utvecklades parallellt med inköpsföreningarna främst i norra och östra Tyskland. De första uppstod i Preussen, 1871 fanns 2, 1880 70 och 1889 846 föreningar. Dessa var av tre slag: magasinsföreningar för försäljning av konsumtionsmjölk, kombinerade konsumtions- och förädlingsföreningar och rena förädlingsföreningar. Dominerande blev en modell från Schleswig-Holstein, som grundade sig på förpaktning och där man från 1883 satsade på smörmejerier med återtag av skummjölken. Förbund av mejeriföreningar med bl a export fanns i Oldenburg och Hessen. Några mönsterstadgar fanns under 1870- och 80-talen varken för inköps- eller mejeriföreningarna. De förra tycks i regel ha arbetat efter principerna: försäljning till gängse pris och överskottsfordelning vid årets slut, kontantbetalning och försäljning endast till medlemmar. Såväl Schulze och Raiffeisen som andra kooperatörer intresserade sig för dessa förenings princip- och stadgefrågor men utan att få fram lösningar, som blev allmänt accepterade, bl a beroende på att den organisatoriska splittringen försvårade samlande lösningar

Karl Birnbaum tog i sin undersökning från slutet av 1860-talet under rubriken avsättningsföreningar särskilt upp sammanslutningar för "Verringerung der Transportkosten, gemeinsamen Viehverkauf, Errichtung von Fleischbänken" och nämnde att företag för inhemsk försäljning av göddjur och kött- och fläskprodukter bildats. 177

I Danmark bildade lantbrukare på Jylland på 1880-talet ett par exportföreningar, vilka bl a sålde svin till ett slakteri i Göteborg. När Horsens Landbrugsförening misslyckades med att få till stånd ordnad vägning av svinen vid Horsens järnvägsstation, tog man på förslag av seminarieföreståndaren Peter Bojsen upp frågan om att bilda en slakteriförening, vilket skedde 1887. Redan följande år bildades sex ytterligare föreningar och 1889 hade antalet stigit till hela 26. 178

Mendel ägnade i sin bok 1886 uppmärksamhet åt avsättningen av boskapen och dess produkter. Han konstaterade att för Tysklands del konkurrensen från Holland och Schweiz var utomordentligt stark och rekommenderade Kooperation inte minst för exportsatsningar av den typ, som redan fanns i holländska Friesland för export till USA. Beträffande slaktboskapen förordade han direkta förbindelser mellan producenter och konsumenter via försäljnings- eller slakteriföreningar. I fråga om de förra anfördes som exempel föreningen i Löningen i Munsterland från 1884. På slakterisidan redogjorde han för andelsföretagen i Schwabing utanför München och i Augsburg. Förslag om slakteriföreningar i anslutning till de offentliga slakthusen förelåg också.

Löningenföreningen arbetade med leveransplikt och kvalitetsregler och böter för brott mot dessa. Affärsansvaret låg hos styrelsen, som utsåg uppköpare, fastställde leveranspriser och skötte kommissionärskontakterna. Varje ägare informerades om försäljningspriset på sina djur. Kostnaderna för verksamheten täcktes genom försäljningsprovisioner. Man sålde storboskap, svin och kalvar, vilka varje vecka transporterades till marknaderna i Köln, Aachen och andra platser. Åren 1884-85 såldes drygt 8 400 storboskap, 3 100 svin och 5 300 kalvar, vilket totalt inbringade ca 500 000 mark.

Även slakteriet i Schwabing arbetade med leveransplikt. Verksamheten bekostades av slaktavgifter, vilket också var fallet med den kontrakterade slaktaren. Denne hade inflytande på prissättningen och svarade för avräkningen till medlemmarna. I tvistefrågor avgjorde en utskottsmedlem och köttinspektören. Vägningen av djuren utfördes av slaktaren och ägaren eller en utskottsmedlem och noterades i en särskild bok. Föreningslaktaren spelade alltså en central roll i verksamheten. Mendel ansåg slakterierna lämpligast för städerna och deras närmaste omgivningar men uteslöt inte att förbättrade transportmöjligheter skulle komma att utvidga upptagningsområdena. Däremot menade han att exportslakterier av den typ, som startats i Danmark, Sverige och Hamburg borde drivas som aktiebolag. Motiveringen var den storskaliga och kapitalkrävande driften. 179

Ertl och Licht underströk i sin bok 1899 slaktdjurshandelns problem och pekade främst på lantbrukarnas beroende av kreaturshandlarna. Försäljnings- och andelsslakteriföreningar kunde förbättra förhållandena. Den äldsta försäljningsföreningen i Löningen från 1884 hade fått efterföljare i en ostfrisisk exportförening 1887 och försäljningsföreningar i Oldenburg och i Neustadt i Västpreussen. Föreningsbildandet tog fart på allvar under 1890-talet och föreningarna samarbetade i regel med kreditkassorna, hade full personlig ansvarighet och förvaltades ideellt.

Beträffande andelsslakterierna underströk man att de ställde stora krav på yrkes- och affärsskicklighet, vilket bl a lett till att man i den schulzeska rörelsen ansåg att de inte lämpade sig för kooperativ verksamhet. Ertl och Licht framhöll att inte minst de danska erfarenheterna pekade i motsatt riktning, särskilt som man avstått från långtgående förädling. I Tyskland hade det första andelsslakteriet startat i Rosenberg i Västpreussen 1894, andra tillkom i Waren i Mecklenburg 1896 och Elspe i Westfalen 1895. Erfarenheterna var emellertid blandade. Föreningen i Rosenberg måste rekonstrueras och mecklenburgföretaget tvingades till följd av alltför stora omkostnader i likvidation 1898. 180

Frukthandeln påminde om smörmarknaden och intressanta förebilder fanns i Delaware och Kalifornien. Man kunde ha rena försäljningsföreningar eller konserveringsföretag. En kombinerad förening – ”Framsteg” – fanns i Hessen och hade bildats 1884. Ansatser fanns också i Ostpreussen, Hannover och Sachsen.

En sorts egnahemsförening för inköp, styckning och försäljning av mark tillkom 1889 i Pinschin i Västpreussen och mötte betydande motstånd bl a från myndigheterna men mottogs med stort intresse av Schulzes Allmänna förbund.

Försäljningsföreningarna borde enligt Mendel så långt möjligt arbeta med förädling och förpackning men avhålla sig från spekulation och i stället försöka sälja varorna snabbt. De syftade inte till att utrota de hederliga köpmännen men skulle motverka mellanhänderna och ockrarna. 181

3.1.6 Framgång och splittring

Karl Birnbaums översikt från 1870 över föreningsväsendet inom det tyska lantbruket uppvisade ett brett spektrum av sammanslutningar längs linjen Gemeinschaft - Gesellschaft - Genossenschaft. Framställningen speglade det turbulenta övergångsskede mellan agrar- och industrisamhälle under vilket undersökningen gjordes. Birnbaum ägnade Schulze-Delitzsch och Raiffeisen och deras föreningar förhållandevis liten uppmärksamhet och ansåg dem knappast relevanta för den framtida utvecklingen. Under de följande årtiondena klarnade emellertid linjerna och när Friedrich Muller behandlade perioden 1848–68 i sin avhandling år 1900 koncentrerade hansigt helt på Schulzes och Raiffeisens organisationer utifrån utgångspunkten att dessa konstituerade det definitiva brottet med det förflutna och utgjorde kärnan i industrisamhällets kooperativa organisationskultur.

Utvecklingen hade varit snabb. Antalet föreningar, som – med reservation för siffermaterialets osäkerhet – kunde uppskattas till ca 1 000 1870 hade 1890 stigit till 6 800 och 1905 till 24 700. Kooperationen hade nått nya samhällsgrupper och blivit mer differentierad. Schulzes allmänna förbund, som 1870 svarade för hela 85 procent av föreningsbeståndet hade 1890 minskat sin andel till 20 procent. Folkbankerna och jordbrukskassorna minskade sin sammanlagda andel från 79 procent 1870 till 58 procent 1905. Den kraftiga ökningen av antalet föreningar 1890–1905 kom nästan helt lantbruks- och konsumentkooperationen till del och förklarades förutom av deras anknytning till de båda största befolkningsgrupperna även av att 1889 års föreningslag innebar en avgörande modernisering och bl a tillät föreningar med begränsad personlig ansvarighet och föreningar av andra graden dvs. region- och centralföreningar. Schulzes förbund stagnerade och gick tillbaka sedan ett stort antal hantverks- och konsumentföreningar brutit sig ut och bildat egna organisationer 1901–02.

Under 1800-talets senare årtionden var det främst kredit- och inköpsföreningarna, som expanderade i Tyskland. Det var också dessa, som främjades av ledande kooperatörer som Schulze, Raiffeisen och Haas. Betydligt trögare gick det trots beaktansvärda ansträngningar för försäljningsföreningarna inte minst inom mejeri- och slakterinäringarna. Problemet var främst bristen på allmänt accepterade organisationsmodeller och stadgar. En rad företagsvarianter prövades utan att några standardlösningar utkristalliserades. Bristen på slagkraftiga vägröjare och teoretiker var också påtaglig.

Från de etablerade föregångsmännen utgick två huvudlinjer där Raiffeisen stod för den ena och Schulze och Haas för den andra. Skillnaden låg främst i synen på de etiska värdenas ställning inom Kooperationen. De skilda synsätten ledde till en splittring av lantbrukskooperationen, som hade sitt ursprung i Schulzes och Raiffeisens mellanhavanden under 1860-talet och fördjupades under systemstriden och dess fortsättning på 1870- och 80-talen. Resultatet blev två konkurrerande riksorganisationer, vilka med avbrott för ett kortvarigt

samgående 1905–13 vandrade skilda vägar ända fram till 1930. Den organisatoriska splittringen kom fr a att få betydelse för inköpsföreningsverksamheten där två modeller utvecklades, den ena av Raiffeisen med samköp genom jordbrukskassorna, den andra av Haas med fristående lokal- och centralföreningar. Denna tyska dualism fick också internationella återverkningar.

NOTER

152. Faust 1977 s 20 ff och 29 ff; Granström 1898 s 87 ff; Hunt-Murray 2001 s 47 ff.
153. Raiffeisen s 18 ff; Fay 1920 s 19 ff; Faust 1958 s 251 ff; Faust 1977 s 325 ff, 333 ff, 354 f och 365 ff; Maxeiner 1988 s 13 ff och 25 f.
154. Raiffeisen s 1 ff och 23 f; Fay 1920 s 19 ff; Faust 1958 s 263 ff; Faust 1977 s 193 ff, 204 ff, 212 f, 333 ff och 339 ff; Maxeiner 1988 s 20 ff och 43 ff.
155. Raiffeisen s 144 ff; Faust 1958 s 267 ff; Faust 1977 s 337 ff och 343 ff. Maxeiner 1988 s 23 f.
156. Raiffeisen s 56 ff, 146 ff, 151 ff och 155 ff; Faust 1958 s 269 ff och 273 ff; Faust 1977 s 347 ff och 352 ff; Maxeiner 1988 s 23 ff.
157. Faust 1958 s 275 ff; Faust 1977 s 356 ff och 360 ff; Maxeiner 1988 s 44 f.
158. Zeidler, Hugo: Geschichte des deutschen Genossenschaftswesen der Neuzeit 1893 s 302 ff och 328 ff; Faust 1958 s 291 ff; Faust 1977 s 356 ff och 387 ff; Maxeiner 1988 s 68 ff; Pudor I 1904 s 19 f.
159. Raiffeisen s 14 f, 18 f, 23 ff, 27 ff, 34 ff, 41 ff, 55 ff, 64 ff, 80 ff, 85 ff, 97 f, 109 ff, 114, 142 ff, 160 ff, 183, 195 ff, 219 ff och 241 ff; Granström 1898 s 160 ff; Fay 1920 s 42 ff, 51 ff, 81 ff, 88, och 183 ff. Faust 1977 s 339 ff, 343 ff och 360 ff; Pudor I 1904 s 8 f och 17 ff.
160. Finch, Richard: Das Schulze-Delitzsche Genossenschaftswesen und die modernen genossenschaftlichen Entwicklungstendenzen (1909) s 21 ff, 37 ff, 47 ff och 51 ff; Totomianz, Vahan (red.): Anthologie des Genossenschaftswesens (1922): 70 ff och 80 ff; Granström 1898 s 94 ff, 117 ff 126 ff 148 ff och 160 ff; Fay 1920 s 22 ff, 51 ff och 284 ff; Faust 1977 s 212 ff, 218 f och 229 f.
161. Granström 1898 s 180 f; Fay 1920 s 54 ff, 82 ff, 88 och 184 ff; Faust 1977 s 387 ff, 392 ff och 402 f.
162. Mendel s 1 ff, 14 ff och 28 ff.
163. Birnbaum s 1 ff.
164. ” s 56.
165. ” s 57 ff.
166. ” s 64 ff.
167. ” s 117 ff.
168. ” s 155 ff.
169. ” s 173 ff.
170. Muller s 1 ff och 16 f.
171. Seifert s 63 ff.
172. Ertl-Licht II (1899) s 69 ff; Zeidler 1893 s 309 ff.
173. ” s 65 f och 101 ff.
174. ” s 80 f.
175. ” s 60 f, 63 ff och 66 ff.
176. Mendel s 32 ff; Zeidler 1893 s 321 ff.
177. Birnbaum 1870 s 51 och 189 f; Fay 1920 s 91 f.
178. Sveriges Slakteriförbund 1933-1958 s 45.

179. Mendel 1886 s 48 ff, 53 ff och 65 ff.

180. Ertl-Licht 1899 s 383 ff och 395 ff.

181. Mendel 1886 s 36 ff; Zeidler 1893 s 317 ff; Fay 1920 s 85 f.

3.2 IDÉSPRIDNING TILL SVERIGE

3.2.1 Tidiga förebud

Tyskland blev genom banbrytarna Schulze-Delitzsch, Raiffeisen och Haas det ledande lantbrukskooperativa landet i Europa under senare hälften av 1800-talet. I Sverige introducerades Schulzes idéer i mitten av 1860-talet av den liberala arbetarerörelsen. De lantbrukskooperativa företag – främst jordbrukskassor och inköpsföreningar – som utvecklades av Raiffeisen och Haas förblev däremot länge okända här. Huvudorsakerna var att dessa tillkom 10–15 år senare än Schulzes och att deras utveckling hämmades av interna motsättningar. En annan försenande omständighet var att Sverige led brist på engagerade introduktörer. Hushållningssällskapen, som tidigare propagerat för bymejerier och kunde ha kreerat denna roll, prioriterade under 1870- och 80- talen andra verksamheter. Kanske kan det ljumma intresset för folkbanker, jordbrukskassor och inköpsföreningar förklaras av att man bedömde de redan existerande spar- och hypoteksbankerna och handelsbolagen som tillräckliga. Den tyska lantbrukskooperationens väg till Sverige blev därför längre än man utifrån rent geografiska utgångspunkter haft anledning att räkna med.

Näringsfriheten, den ökande efterfrågan på spannmål i England och det växande bruket av konstgödsel skapade en helt ny marknadssituation för handeln med lantbrukets produkter. Lant- och spannmålshandlare av varierande ursprung etablerade sig snabbt på landsbygden och deras framfart ledde snart nog till klagomål från bönderna både när det gällde kvaliteter och priser på produkterna. Mest kända blev problemen i Västsveriges spannmålsområden, som tidigast berördes av efterfrågan på den engelska marknaden och den spannmålshandel, som till följd därav organiserades av privata företag i främst Göteborg och Uddevalla.

Följande lägesbeskrivning är författad av landsantikvarien Gunnar Ullenius och hämtad ur Skaraborgs läns centralförenings jubileumsbok 1945: ”Spannmålshandeln i Lidköping under årtiondena 1840–80 bedrevs av upp till 20-talet i staden fastboende handlande, av vilka en del var specerihandlande med öppna bodar. Vid torgdagarna höst och vinter samt vid marknaderna uppköptes de från landsorten inkomna småpartierna säd av handlandena samt särskilt anlitate kommissionärer. Stora handelsfirmor i hamnstäderna Göteborg och Uddevalla gjorde sedan uppköp i Lidköping vid särskilt anordnade ”bakvända auktioner”, dvs. de gick till väga på samma sätt som den här tidens myndigheter när de satte bort sockenbarnen: leveranserna gick till de lägstbjudande. För de lokala handlandena gällde det att verkligen ha fått spannmålen billigt från bönderna för att i sluttampen kunna bli av med den utan att behöva avstå från beräknade mellanhandsmarginaler”.

Eller när bonden köpte förnödenheter t ex konstgödsel eller kraftfoder hos närmaste handlande: ”För lågprocentiga varor debiterades icke sällan samma pris som för högprocentiga. Allsköns utspädningar och blandningar praktiserades. Ofta blandades varorna upp med sand, mangel, kalk eller tegel i pulvriserad form”.

Särskilt stark blev kritiken vid ett möte vid Ranten utanför Falköping som sällskapet i Skaraborg sommaren 1871 ordnade tillsammans med de båda Älvsborgssällskapen. Mötet blev inledningen till en omfattande aktivitet på både köpar- och säljarsidorna. Sällskapen blåste liv i sina inköpsnämnder och vid ett uppföljande möte i slutet av året föreslogs att man skulle bilda en ”storförening” för förmedling av kontrollerade gödselmedel. Sällskapet i

Skaraborg avvisade emellertid förslaget med motiveringen att de skarpa reaktionerna vid det första mötet fått importörerna och återförsäljarna att kontrollanalysera sina varor. 182

3.2.2 Pionjärföreningar

3.2.2.1 Föreningen på Falan

Nio år efter mötet på Ranten hade man inom Skaraborgssällskapet förlorat tron på handelns vilja till självsanering. Ordföranden Hugo Hamilton ”på Blomberg” motionerade 1880 i föreningsfrågan och ansåg att handelns avarter bäst kunde motverkas ”genom bildande af konsumtionsföreningar, som kunde åt den mindre jordbrukaren bereda alla de fördelar, hvaraf partihandlaren kommer i åtnjutande. Då likväl en konsumtionsförening, som omfattar hela länet, skulle få alltför stora dimensioner och sannolikt komma att sakna den personkänedom, som för företagets framtid är nödvändig, får jag föreslå, att flera konsumtionsföreningar måtte inom länet bildas och att herrar ordförande i kretsafdelningarna uppmanas att söka bilda inom hvarje kretsafdelning en förening för gemensamt anskaffande af artificiella gödningsämnen”. Sällskapet instämde i motionens syfte och uppmanade avdelningarna att bilda föreningar.

Som ett resultat bildades 1880 ”Falbygdens förening för inköp af konstgjorda gödnings- samt foderämnen” med lantbrukaren på Rantens gård Alfred (Alf) Werner som ordförande. Föreningens uppgift var att ”genom större inköp förse dess medlemmar med konstgjorda gödnings- samt foderämnen af kontrollerad beskaffenhet och till billigaste pris” och den verkade ”å Falbygden och närgränsade orter”. Man hade 2–3 ombud i varje kommun, vilka två gånger årligen skulle ta upp rekvisitioner och garantera likviden för dessa. Föreningen krävde inga insatser. Medlem blev man genom att rekvirera varor och samtidigt erlägga ”8 öre för varje centner” (42,5 kg) av gödsel och foder, som man beställde. Medlemmarna hade vid sammanträden endast personlig rösträtt. Föreningen leddes av en styrelse på fem personer. Alla gödnings- och foderämnen, som levererades genom föreningen undersöktes kemiskt och resultatet gratis meddelas medlemmarna. Tvister avgjordes av styrelsen. Föreningen knäcktes efter en tid av ”den vittutgrenade privathandeln” och fick veterligen ingen efterföljare.

3.2.2.2 Initiativ i Örebro län

Ett tidigt förslag om att bilda lantmannaföretag för inköp och försäljning lades fram 1869 inför Örebro lantbruksklubb – bildad 1864 – av häradshövdingen C Stenberg. Förslaget avsåg bolag och Stenberg tänkte sig dels mejerier dels konsumtionsföretag. I fråga om de förstnämnda hänvisade han till förebilder i Schweiz, beträffande de senare till konsumentkooperationen i England. Något omedelbart resultat blev det inte men frågan återkom 1875 då en teckningslista för en inköpsförening presenterades men utan resultat. År 1878 tillkom dock en förening i Linde med uppgift att köpa in konstgödsel och kraftfoder men den upplöstes enligt uppgift sedan en enskild handlande åtagit sig uppgiften. På förslag av översten J Lilliehöök på Körtingsberg bildades emellertid genom hushållningssällskapet 1883 ”Örebro läns förening till inköp af konstgjorda gödnings- och foderämnen”, vilken betecknades som konsumtionsförening men veterligen inte bedrev någon mer omfattande verksamhet. Inom länet bildades fram till 1895 kombinerade diskussions- och inköpsföreningar i Linde, Järnboås, Fellingsbro, Hallsberg, Ljusnarsberg, Karlskoga Bergslag, Nora och Kvistbro.

3.2.2.3 Tierps lantmannaförening

Vid Lantbruksakademins sammankomst i februari 1889 behandlades frågan om samköp och kontroll av foder och gödning och organiseringen av detta. Som inledning redogjorde förvaltaren vid Strömsbergs egendom A R Thalén för verksamheten inom Tierps lantmannaförening, som bildats 1885 på initiativ av riksdagsmannen Alfred Kihlberg i Ullsfors och var tänkt som en allmän yrkes- och diskussionsförening. Kihlberg var ordförande i Tierps och Vendels hushållningsnämnd och godsarrendator. Föreningen fick snabbt stor anslutning och började med samköp av gödningsämnen och oljekakor med Thalén som förtroendeman. Antalet rekvisiter uppgick till ca 300. Varorna rekvisiterades två gånger om året, omkostnaderna täcktes av säljarprovisioner och leveranserna kontrollerades. Enligt Thalén hade inköpsverksamheten medfört ökad kunskap om och användning av konstgödsel och oljekakor och bättre tillgänglighet till dessa varor. Dessutom hade rekvisiterna erhållit fullgoda kvaliteter till lika priser och reducerade fraktkostnader oberoende av beställningarnas storlek. Däremot var verksamheten inte tillräckligt stor för att möjliggöra inköp direkt från utländska producenter.

År 1891 meddelades att inköpen omsatt 10-14 000 kronor årligen och att betydliga prisreduktioner uppnåtts. Föreningen var också aktiv i kreaturshandeln vid Tierps torgdagar, främjade redskapsprovning och tjuvföreningar och förmedlade penningtransaktioner med Uppsala sparbank. År 1906 gick verksamheten över i Tierps nya lantmannaförening, som anslöts till Lantmannaförbundet i Gävle. Det föreligger inga uppgifter om Alfred Kihlbergs inspirationskällor men verksamheten visade påfallande släktskap med Raiffeisens föreningar och ett samband verkar sannolikt. 183

3.2.3 Den tyska lantbrukskooperationen introduceras

3.2.3.1 Lennart Klebergs rapport

Den första allsidiga presentationen i Sverige av det tyska föreningsväsendet inom lantbruket gjordes av agronomen och kamreren vid Alnarp Lennart Kleberg, som studerade förhållandena på plats 1885. Redogörelsen lämnades vid två möten med Malmöhus läns hushållningssällskaps ledamöter 1886 och publicerades i Tidskrift för Landtmän och sällskapets kvartalsskrift. I fråga om kreditföreningarna beskrev Kleberg den förening Raiffeisen bildat i Flammersfeld 1849 för att hjälpa lantbrukarna att återlösa den boskap, som några handelsmän tagit som säkerhet för kontantlån. Han noterade att föreningen uppnått kreditvärdighet genom att förmögna lantbrukare anslutit sig av intresse för saken och med full personlig ansvarighet, vilket möjliggjort för lantbrukarna att återköpa boskapen inom fem år.

Kleberg konstaterade att föreningsväsendet sedermera utsträckts till områden som avel, inköp och uthyrning av maskiner och redskap, dikningsföretag mejeri- och vinhantering m m. Särskilt uppehöll han sig vid de s.k. konsumtionsföreningarna, som arbetade med samköp av fodermedel, gödningsämnen, utsäde etc och framhöll deras fördelar i form av låga priser och kontrollerade kvaliteter. Den mest framgångsrika föreningen fanns enligt Kleberg i Darmstadt daterade sig från 1873 och anskaffade för medlemmarnas räkning gödningsämnen, kraftfoder, stenkol, utsäden och mjölkbesättningar av lämplig ras. Alla varor kontrollerades på leverantörernas bekostnad före leveransen. De betalade också två procent av inköpssumman i säljarprovisioner till centralföreningen. Beloppet användes till föreningens omkostnader och till reservfondering. Lokalföreningarnas medlemmar ansvarade solidariskt för betalningen till leverantörerna. Likviden erlades en månad efter mottagandet med undantag för gödningsmedlen, som betalades på sex månader.

År 1884 hade centralföreningen i Hessen 7 000 medlemmar med sammanlagt ca 40 000 ha åker och 30 000 kreatur. Man hade egen tidskrift. Kleberg framhöll särskilt fördelarna för de mindre lantbrukarna, vilka genom föreningen kunde handla till grosshandelspriser. Han konstaterade emellertid att försäljningen av lantbruksprodukter inte nått någon större omfattning men förutspådde bättre priser för lantbrukarna när den väl kom igång. Föreningen i Hessen hade grundats av Wilhelm Haas och representerade en självständig företagstyp, som var influerad av de konsumtionsföreningar, som fanns inom Schulzes organisation. Det framgick inte om Kleberg träffade Haas personligen men det får väl anses sannolikt att denne informerade sin svenske besökare om sin skapelse och om det tyska föreningsväsendet. Däremot ger Klebergs referat av Raiffeisen och hans förening från 1849 intryck av att vara hämtat ur någon skriftlig publikation. 184

Som avslutning på sin redogörelse meddelade Kleberg att ”frågan om konsumtionsföreningars bildande bland jordbrukarna” diskuterats vid två möten i Malmöhus län. Följande år presenterades stadgar för Bara härads inköpsförening med ändamålet att för sina medlemmar anskaffa artificiella gödselämnen, lantbruksredskap, utsäden och stenkol till billigaste pris. Föreningen var indelad i tio kretsar, vilka i sin tur antog nya medlemmar. Styrelsen utgjordes av fem oarvoderade ledamöter medan sekreteraren/kassören uppbar arvode. Underavdelningarna utsåg förmän, vilka inte fick ingå i styrelsen, för ett år i taget. Medlemmarna ansvarade i förhållande till delägandets eller sina fastigheters värde solidariskt för varornas betalning och vidareförsäljning till utomstående var förbjuden. Inköpen gjordes och varorna kontrollerades av styrelsen, de levererades till förmännen och betalades kontant av rekvirenterna. Omkostnaderna täcktes genom två procents avdrag på inköpssummorna till leverantörerna. Vid föreningsmöten tillämpades regeln en medlem – en röst. Stadgarna hade upprättats vis ett möte på Alnarp med Bara härads lantbrukare men det saknas säkra belägg för att föreningen verkligen trädde i verksamhet. Osterman förmodar att de föreningar, som bildades i Skåne förde ”en mycket tynande tillvaro eller snabbt dödades av en obeveklig privathandel”. 185

3.2.3.2 Johan Leffler och Lantbruksmötet 1886

Frågan om föreningsväsendet – särskilt kredit- och inköps- och försäljningsföreningar – behandlades också vid lantbruksmötet i Stockholm 1886. Inledare var doktorn och nationalekonomen Johan Leffler, nära medarbetare till brännvinskungen L O Smith, direktör i Arbetarringens bank och som sådan praktiserande bankkooperatör. Han intresserade Smith för den engelska konsumentkooperationen och inspirerade ringrörelsen, som hade förebilder i Tyskland och Österrike. Johan Leffler var född 1845 och växte upp i ett välbärgat Göteborgshem. Efter studentexamen studerade han naturvetenskapliga ämnen i Uppsala och fortsatte i Paris och Genève. För att stärka sin vacklande hälsa ägnade han sig 1869–74 åt lantbruk på gården Stavlösa i Orlunda utanför Vadstena där han särskilt intresserade sig för betodlingen och sockerindustrin. Åren 1874-76 studerade han ekonomi i Leipzig och doktorerade i jordbruksekonomi, nationalekonomi och botanik. I Tyskland kom han i kontakt med de s.k. katedersocialisterna i Verein für Sozialpolitik, vilka arbetade för sociala reformer med ingripande från staten men samtidigt värnade om den enskilda äganderätten.

Lefflers studier och utlandskontakter öppnade ett verksamhetsfält som föreläsare och idéspredare inom nationalekonomi och socialpolitik. Ett unikt tillfälle att komplettera sina kunskaper fick Leffler när Smith 1880 gav honom i uppdrag att studera arbetarförhållandena i de större europeiska länderna. Han studerade bl a avlöningsformer, Kooperation, ångköksföretag, sparbanks- och försäkringsväsen. Leffler medverkade vid postsparbankens

tillkomst 1884 och hade där ett livslångt styrelseengagemang. Andra viktiga uppdrag var sekreterarskapet i Lorénska stiftelsen från 1885, i Försäkringsföreningen från 1890 och ledamotskapet i riksdagen 1888–90. Via Lorénska stiftelsen och dess skriftserie bidrog Leffler verksamt till att främja de ekonomiska och sociala studierna i landet.

Sina kooperativa intryck från Europa förmedlade Leffler i tal och skrift. I ett föredrag i mars 1881 inför Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle – följande år tryckt i Ny svensk tidskrift – lanserade han Kooperationen som alternativ till de merkantilistiska, fysiokratiska, liberala och socialistiska doktrinerna, byggt på privat ägande, frivilligt deltagande och med utpräglad praktisk karaktär. Som särskilt efterföljansvärda exempel framhöll han den engelska konsumentkooperationen av Rochdaletyp och den franska s.k. familistären i Guise öster om Amiens, som var ett industrikooperativt lokalsamhälle inspirerat av Charles Fourier och skapat av André Godin. Som de flesta av tidens kooperatörer ansåg han produktionskooperativa företag representera ett högre utvecklingsstadium än de konsumentkooperativa även om han noterade den stora betydelse CWS' ”banking department” i Manchester hade och jämförde den med Schulzes bankrörelse i Tyskland.

I en artikel med rubriken ”Om Kooperation eller ekonomisk samverksamhet” i Läsning för folket 1884 – även publicerad separat – upprepade Leffler sin argumentation för Kooperationen som korrektiv och konfliktdämpare mellan arbete och kapital jämte pläderingen för Rochdalemodellen. Den här gången lade han också större vikt vid de immateriella aspekterna i form av tillförlitlig varuinformation, ekonomisk fostran och medlemsutbildning samtidigt som han tydligare påtalade de ekonomiska för medlemmarna i kooperativa produktionsföretag. Kooperativa banker och bostadsföretag omnämndes i positiva ordalag. När det gällde Kooperationens framtid i Sverige var Leffler tveksam. Han konstaterade att båtlag, vadlag och partrederier sedan gammalt fanns inom fisket, att några produktionsföreningar uppstått inom hantverket liksom bostadsföreningar i de större städerna.

I fråga om ringrörelsen, som han själv var engagerad i, beklagade han att motståndet varit så starkt inte bara från myndigheter och privathandlare utan t.o.m. från nykterhetsvännerna, som borde varit naturliga bundsförvanter. De yttre svårigheterna hade även medfört interna problem men Leffler var dock i förlitan på rörelsens inre kvaliteter optimistisk om möjligheterna på sikt. Inte minst gällde detta hans eget företag AB Arbetareringens Bank. Avslutningsvis konstaterade Leffler att det var landsbygdsbefolkningen, som dominerade Sverige men att glesbygden inte kunde förväntas bära upp en livskraftig kooperativ handelsrörelse. Han hoppades därför få tillfälle att återkomma till en tämligen oprövad men för Sverige förhoppningsvis lämplig form av Kooperation, nämligen det kooperativa lantbruket.

Tillfället kom vid det allmänna lantbruksmötet i Stockholm sommaren 1886. Med anledning av de framgångsrika föreningar, som i olika länder bildats för lantbrukets kapitalförsörjning och för inköp och försäljning av redskap, förnödenheter och produkter frågade sig mötet vad som kunde göras på föreningsområdet i Sverige. Johan Leffler kallades som inledare och vidimerade föreningsväsendets betydelse som framgångsfaktor. Med utgångspunkt i några reflektioner om det större och mindre lantbrukets effektivitet och arbetskraft och med exempel från Tyskland och Sverige tog Leffler först upp frågan om andelshushållning och kooperativ lantbruksdrift. Det tyska exemplet gällde andelshushållning på egendomen Bredow i Nauen i Preussen där fem lantarbetare 1872 övertog driften och inventarierna mot fria bostäder, trädgårdslotter, eldningstovv och viss kontantersättning. Ägaren svarade för rörelsekapital, skatter, försäkringar, reparationer och bokföring och behöll hälften av nettoavkastningen, erhöll en årlig kontantsumma, bostad, trädgård och jakträttigheter. Försöket, som både gav högre inkomster och medförde inbesparingar av lantbruksbefäl, väckte stor uppmärksamhet i Tyskland.

I Sverige genomförde Fredrik Signeul 1874–81 andelshushållning på Hässleröd utanför Uddevalla. Mot att gårdens torpare åtog sig att driva jordbruket, sköta skogen, leverera ved, vårda dragare och redskap och underhålla vägarna åtog sig ägaren att hålla fria bostäder, avstå från en fjärdedel av säd- och rotfruktsskörden, betala torparnas skatter och en pensionsgrundande arbetsersättning, avsätta medel för legoarbeten, leverera tröskad säd, hålla redskap, dragare, gödsel och utsäde och bestå material för vägreparationer. När Signeul, som tillämpat ett liknande arrangemang vid sitt företag i staden sedan 1842, sålde gården till en sjökaptan, som var förtrogen med fördelarna med besättningarnas deläggande i fartyg, övertog denne arrangemanget, vilket tillämpades tills ägaren mönstrade av som kaptan. Leffler anförde liknande exempel från Ralahine på Irland och Assington, Radbourne Manor, Chipping Norton Hill Farm och Craig Farm i England och efterlyste försök med samföretag inom lantbruket också i Sverige.

Därefter övergick Leffler till att redogöra för de ca 2 200 folkbanks, som Schulze startat i Tyskland, vilka också riktade sig till lantbefolkningen, för de kooperativa mejeri-, slakteri-, kvarn-, inköps-, konsumtions- och försäljningsföreningarna och för centralorganisationen i Berlin. Han presenterade också Raiffeisens 4-500 kredit- och inköpsföreningar och de principer dessa grundades på. Leffler redogjorde också för skillnaderna mellan de båda organisationerna och relaterade dessa till deras skilda medlemskadrer och verksamhetsområden. Han underströk vilket styrkebälte den solidariska ansvarigheten och gemensamma kapitalclearingen utgjorde för kreditföreningarna och belyste kasinonas betydelse för kunskapsbildningen och erfarenhetsutbytet bland medlemmarna och för tillkomsten av nya kooperativa företag.

För Sveriges del förordade Leffler initialt små medlemsnära föreningar, vilka efterhand skulle bilda federationer på regional och nationell nivå. Han hänvisade till att motsvarande lokala företag redan bildats på mejerisidan. Avslutningsvis underströk Leffler lagstiftningens stora betydelse för det tyska föreningsväsendets framgångar och hoppades att den svenska bolagskommittén skulle uppmärksamma denna fråga.

I en kommentar framhöll L G von Paykull på Valloxsäby i Knivsta att ett stort antal mejeribolag tillkommit i Sverige och att dessa i många fall också svarade för inköp av förnödenheter. Däremot var försäljningssidan och kontakterna mellan säljare och köpare underutvecklade i Sverige. Paykull nämnde auktionshallar efter kontinentalt mönster, centrala försäljningsföreningar och spannmålsbörser som verksamma medel. Han kritiserade också hypoteksbankens sätt att hantera lantbrukets in-teckningar och föreslog särskilda föreningar med ändamålet att sänka räntan på in-teckningar i jordbruksfastigheter. 186

3.2.3.3 Stael von Holsteins förslag

Första gången en jordbrukskasserörelse av tysk modell aktualiserades i statliga utredningssammanhang var i anslutning till 1886 års kommitté för lantbrukets kreditförhållanden. Dess betänkande, som avlämnades i september samma år, behandlade huvudsakligen realkrediterna och säkerheten för dessa, särskilt frågan om lösegendomens användning som realsäkerhet. Men betänkandet redogjorde också för kreditförhållandena i andra länder och uppgav att i Tyskland inte mindre än ca 2 000 av Schulze-Delitzschs förskotts-föreningar var verksamma på landsbygden och att även Raiffeisens kassor var på stark fram-marsch. Även de av Luigi Luzzatti grundade italienska folkbankerna omnämndes. Till kommitténs betänkande fogades ett särskilt yttrande av ordföranden och hovrättspresidenten O W Staël von Holstein med förslag om en lag angående sockenföreningar. Dessa skulle i sedligt och ekonomiskt hänseende förbättra sina medlemmars ställning och särskilt genom medlemmarnas gemensamma ansvarighet anskaffa

förlagskapital men också bedriva inlåning. I en och samma kommun fick endast finnas en sockenförening och i städer med mer än två tusen invånare var bildande av sockenföreningar inte tillåtet. Av medlemmarna i en sockenförening fordrades:

- att åtnjuta medborgerligt förtroende
- att vara myndig och råda över sig själv och sitt gods
- att vara mantalsskriven eller äga fastighet inom socknen
- att inte tillhöra annan sockenförening

Medlem kunde uteslutas:

- om han inte längre uppfyllde ovanstående villkor
- om han försatts i konkurs
- om han avhänt sig större eller mindre del av sin lösegendom
- om han upprepade gånger blivit lagsökt för skuld till föreningen
- om han använt de medel han lånat av föreningen till annat ändamål än han uppgivit

En sockenförening skulle ha minst 20 medlemmar. Föreningens bildande skulle offentliggöras och uppgifter om medlemmars inträde och utträde lämnas till närmaste underrätt.

Sockenföreningarnas verksamhet skulle bestå i in- och utlåningsrörelse, den förra i form av sparkasseräkning. Vidare kunde en del av föreningens eget kapital användas till uppköp för medlemmarnas räkning av utsäde, gödningsämnen, kraftfoder och råämnen för hemslöjd liksom till anläggning av mejerier, upplagsmagasin och andra inrättningar för gemensam nytta. Någon annan handelsrörelse fick inte bedrivas av föreningen.

Lån fick inte lämnas till andra än medlemmar och endast mot full säkerhet. Prövningen av låneansökningar skulle inte bara avse säkerheten utan även ändamålet. Vinsten skulle användas till medlemsutdelningar.

Stämman, där varje medlem hade en röst, skulle hållas två gånger årligen och besluta om in- och utlåningsrörelsen samt fastställa det belopp, som styrelsen fick bevilja varje medlem. Stämman fastställde också det belopp styrelsen fick låna upp för föreningens räkning. Den utsåg vidare nämnd, styrelse och kassaförvaltare och beslöt om ansvarsfrihet för styrelsen och kassaförvaltaren. Styrelsen skulle bestå av föreståndaren, en suppleant för denne och tre bisittare. Den tecknade föreningens firma, utfärdade rättegångsfullmakter, upptog lån, svarade för kreditgivningen till medlemmarna, kontrollerade lånens användning och beslutade i medlemsfrågor.

Nämnden skulle bestå av minst nio ledamöter och se till att föreningen förvaltades enligt stämmans och nämndens beslut. Den avgjorde klagomål över styrelsens beslut och kunde i vissa fall bevilja lån till högre belopp och på längre tid än stämman fastställt.

Ledamöterna, styrelsen och nämnden hade varken arvode eller ersättning för resekostnader. Kassaförvaltaren arvoderades enligt stämmans beslut. Om antalet medlemmar sjönk till 19 eller lägre eller tillgångarna till 90 procent av skulderna eller därunder skulle föreningens affärer avvecklas.

Von Holsteins förslag, som utarbetats med Raiffeisens lånekassor som förebild, överlämnades till den kommitté med Hjalmar Hammarskjöld som sekreterare, som i slutet av 1885 tillsattes för att bli utarbete en lag om ekonomiska föreningar. Kommittén tog emellertid inte upp förslaget till behandling med motiveringen att försäkrings- och kreditföreningarna var föremål för särskilda utredningar och åtgärder. 187

3.2.3.4 Halvar Tisells förslag

Ett förslag utan kända internationella förebilder presenterades 1886 av kaptenen och lantbrukaren Halvar Tisell i broschyren ”Om jordbrukets kreditförhållanden”. Huvudsyftet var enligt författaren ”att få bort borgenslåndet samt de minsta lantbrukarnas lånesätt att sälja på hösten för underpris och sedan köpa åter under vintern och våren kanske samma varor för ca 50 procent högre pris”. Lösningen ansåg Tisell ligga i en lag om förlagsinteckning för jordbruk och kreditföreningar, som med säkerhet i in-teckningar skulle anskaffa kontanter till föreningens medlemmar. Tisell tänkte sig relativt kortfristiga krediter med normal återbetalning inom ett år. Varje län borde ha en kreditanstalt med en edsvuren nämnd för värderingar av lånepanter och lånen borde kontrolleras av socknarnas kommunalnämnder. Lånebeloppen borde vara högst en tredjedel av löse-gendomens värde. Avsikten var att avlösa lantbrukarnas skuldbörda och ge dem ekonomisk självständighet och att skaffa fram nya kreditkällor genom inlåning från allmänhet, sparbanker, kommunkassor och försäkringsföretag. Tisell räknade med att Sveriges Allmänna Hypoteksbank skulle fungera som centralorgan för kreditföreningarna. 188

3.2.3.5 Spannmålshandeln i akademien

Hösten 1887 höll Lantbruksakademins sekreterare Christian Lovén ett anförande om spannmålshandeln och lämnade vissa upplysningar om vad man uppnått genom associationer i England, Tyskland, Frankrike, Ungern och USA. Lovén förordade för Sveriges del distriktsdepåer utmed järnvägarna i de spannmålsproducerande områdena kombinerade med lokala sockenmagasin och med möjligheter till förskotts-betalning till leverantörerna. Samtidigt påtalade han problemet med ”det hos vår landt-befolkning ännu föga utvecklade sinnet för ekonomiskt samarbete - till gemensamt gagn och med gemensam ansvarighet”. Dock skyntade en ljusning i form av exempelvis sjösänk-ningsföretag, mejerier m m som säkerligen skulle förbättra samarbetsandan. Lovén menade att gemensam spannmålsförsäljning lämpligen borde kombineras med föreningar för inköp och kontroll av utsäde, konstgödsel och andra förbrukningsartiklar och stö-djas av lånekassor av Raiffeisentyp, som visat sig synnerligen nyttiga ”för befordrandet af en sund och väl ordnad spannmålshandel i ändamål att med minsta kostnad och omgång för producenten bereda en regelbunden afsättning af hans skörd såväl inom landet som till export”. Lovéns förord för Raiffeisens föreningar berodde antagligen på deras möjligheter att eliminera mellanhänderna och därmed gynna de mindre producenterna. 189

3.2.3.6 Tysklands år

Av de presentationer av det tyska föreningsväsendet, som gjordes 1886–87 byggde Klebergs och Lefflers på studiebesök på ort och ställe medan uppgifter om von Holsteins och Lovéns källor saknas. Kleberg, Leffler och Lovén framträdde också inför representativa – om än högre ståndsdominerade – församlingar av lantbrukare medan von Holsteins förslag, som var det mest genomarbetade men begränsade sig till kreditföreningarna, uppenbarligen aldrig nådde offentligheten. Lefflers framträdande inför lantbruksmötet bör också ses som ett utflöde av ringrörelsens koncept för lantbruket och ett försök att nå kontakt med dess främsta företrädare. Några omfattande praktiska resultat avsatte dock dessa tidiga presentationer av Tysklands föreningsväsen av allt att döma inte men inköpsföreningar i anslutning till lantbruksklubbar bildades redan 1878 i Linde i Örebro län, i Malmöhus län i anslutning till Klebergs rapport och under perioden 1885–94 på ytterligare ett 20-tal orter, de flesta i Örebro län.

3.2.4 Lantbruksklubbar och inköpsföreningar

Omfattningen av och verksamheten inom landets lantbruksklubbar är inte känd. En genomgång av Tidskift för lantmän ger vid handen att klubbar fanns såväl på landskaps- och länsnivå som häradsvis och lokalt. Tendensen tycks ha varit att klubbarna först bildades på den högre nivån för att därefter utbreda sig nedåt. Verksamheten var mångfasetterad men dominerades av praktiska yrkesfrågor, vilka också inkluderade lantbrukets organisering inom bl a mejerihanteringen, aveln, kreatursförsäljningen, varuförsörjningen och binäringarna.

Bristen på samordning och erfarenhetsutbyte mellan lantbruksklubbar och lantmannaföreningar var en viktig orsak till den svaga utvecklingen på inköpsidan. För att i någon mån motverka denna brist uppmanade Lantmannen 1890 landets lantbruksklubbar och lantmannaföreningar att meddela tidningen vilka frågor man avhandlade och de slutsatser man dragit. Vidare önskade man få del av föreningarnas stadgar för att dels kunna jämföra organisationen i olika delar av landet dels ge handledning åt intresserade föreningsbildare. Något resultat av denna anmodan redovisades dock inte.

Ett exempel är Nyeds lantmannaförening i Värmland, som bildades som diskussionsinriktad lantbruksklubb 1889 på initiativ av agronomen Adrian Billström vid Molkoms lantmannaskola. Redan första året utsågs två kommissionärer, som skulle bistå medlemmarna vid försäljning av skogs- och lantmannaprodukter och 1893 ombildades föreningen och inriktades på inköp av konstgödsel, kraftfoder, spannmål och fröer. Från starten anslöt sig medlemmar från 13 socknar i Värmland samt Gustafsfors bruk i Dalsland. Valspråket var ”Jordbrukets förkovran vårt mål. Enig samverkan är medlet”. Överskottet till medlemmarna utgjorde de första åren 10 procent av omsättningen. Man intresserade sig också tidigt för andelsmejerier och kontrollföreningar. Åren 1900-05 var föreningen ansluten till KF och den tillhörde grundarna av centralföreningen i Värmland 1904. Den drivande kraften var under det första dryga decenniet agronomen J A Andersson, som senare blev föreståndare i central-föreningen där han bl a arbetade för att få till stånd en lantmannatidskrift, en bokförlags- och en slakteriförening i landskapet.

I fråga om samköpen tog Sydvästra Upplands lantbruksförening genom sin sekreterare Vilhelm Nauckhoff 1893 initiativ till ett samarbete i större skala. Nauckhoff tänkte sig en samordnad och riksomfattande intressebevakning bl a genom gemensam publiceringsverksamhet. Man uppmanade landets alla lantmannaföreningar att diskutera frågan och delge Nauckhoff sina synpunkter. Resultatet blev av allt att döma Sveriges Agrarförbund, en konservativt inriktad påtryckarorganisation, som tillkom 1895 och under 1900-talets tidiga år också kom att propagera för lantbrukets inköpsföreningar men genom bildandet av Svenska Lantmännens Riksförbund 1905 förvisades till en undanskymd tillvaro. 190

3.2.5 Den första storföreningen

Femton år efter falbygdenföreningen bildades en centralförening för hela Skaraborgs län. Också denna gång stod en Hamilton för initiativet, nämligen Gilbert Hamilton på Hjelsäter, som efterträtt sin äldre broder som ordförande i sällskapet och 1894 väckte motion i saken. En utredning godkändes den 12 juni 1895 och den 3 september konstituerades Skaraborgs läns Konsumtionsförening med Gilbert Hamilton som förste ordförande. Tillkomsten hade bl a föregåtts av ett brev från den avsomnade falbygdenföreningens ordförande Alf Werner, som påtalat lantbrukarnas ekonomiskt utsatta ställning. Hamilton konstaterade i sin motion att: ”Användandet af konstgjorda gödningsämnen och kraftfoder tilltager år från år och kostnaden härför är ganska betydlig, och det är därför nödvändigt att jordbrukarne använda alla medel

såväl för att erhålla dessa varor till så billigt pris som möjligt som för att skydda sig emot de förfalskningar, som beklagligen ofta förekomma. I åtskilliga andra länder hafva därför jordbrukarne sammanslutit sig i föreningar som gemensamt inköpa de varor som medlemmarne behöfva. I Sachsen finns en centralförening, som omfattar icke mindre än 54 lokalföreningar, och har denna förening kunnat lemna sina medlemmar 10 till 15 proc. lägre pris än eljes kunnat erhållas. Föreningens omsättning uppgår till öfver en million mark årligen och anskaffar den äfven maskiner och redskap. En konsumtionsförening för Skaraborgs län skulle troligen vara särdeles nyttig om en sådan kunde bringas till stånd och anser jag att Hushållningssällskapet bör taga denna fråga om hand”.

Sällskapet bidrog med 1 000 kronor till organisationsarbetet och därmed till att den första regionföreningen inom lantbrukskooperationen kom att bildas i Skaraborgs län. Namnet ”konsumtionsförening”, som hämtats från Tyskland ändrades under inflytande från samma land 1906 till centralförening, vilket bättre återspeglade det faktum att föreningen också sysslade med försäljning.

Föreningen hade både lantmannaföreningar och enskilda lantbrukare som medlemmar. Av fem styrelseledamöter utsåg hushållningssällskapet två. Överskotten fördelades bland medlemmarna i förhållande till deras inköp och varje medlem hade en röst på årsmötet och andra sammankomster. År 1896 utfärdades mönsterstadgar för de lokala lantmannaföreningar som skulle ingå i centralföreningen. Dessa leddes inte av en styrelse utan av en vald förtroendeman och saknade regler för rösträtten.

Skaraborgsföreningen lyckades snabbt skaffa en ”mycket god leverantörstab och över huvud taget goda affärsförbindelser”. Den hade första verksamhetsåret 38 större lantbrukare och sju lantmannaföreningar som medlemmar. När föreningslagen trädde i kraft 1897 registrerades centralföreningen som ”förening u p a” men 1906 ändrades organisationsformen till ”m b p a” och namnet till Skaraborgs läns Landtmäns Centralförening, som endast accepterade lokala lantmannaföreningar som medlemmar. 191

3.2.6 Idéer och verklighet

Idéspredningen i fråga om lantmannaföreningarna uppvisar en splittrad bild. De tidiga förebilderna var av allt att döma engelska. Häradshövdingen Stenberg i Örebro angav uttryckligen den engelska konsumentkooperationen som mönster för sina tilltänkta inköpsföretag. Också de inköpsföreningar, som tillkom i Danmark i början av 1870-talet och som Sigge Flach inhämtade uppgifter om hade engelsk förebild.

Under 1880-talet vann det tyska systemet insteg och ett antal lokala föreningar bildades i anslutning till lantbruksklubbar. Det gällde också den första centralföreningen. De viktigaste förebilderna fanns inom Wilhelm Haas´organisation med centralföreningarna i Darmstadt och Halle. Från Tyskland och Haas hämtades också benämningen konsumtionsförening. Ledande introduktörer var Hugo Hamilton, Lennart Kleberg, Johan Leffler, Christer Lovén och Gilbert Hamilton. I fråga om bankerna tillkom O W Staël von Holstein vars väl genomarbetade förslag dock gick ett oblikt öde till mötes. Kännedomen om den tyska utvecklingen måste emellertid ha funnits före Lefflers och Klebergs studieresor 1880 och 1885 eftersom åtminstone föreningsbildningarna i Linde och Falköping ägde rum tidigare. Hugo Hamilton talade exempelvis om konsumtionsföreningar i anslutning till sällskapens kretsavdelningar redan 1880.

Hur många ekonomiska lantmannaföreningar, som tillkom före 1895 är svårt att fastställa. Orsaken är dels att gränsen mellan de ideella lantbruksklubbarna och de ekonomiska lantmannaföreningarna var flytande och att många klubbar bedrev samköp som sidoverksamhet dels att de bondeägda handelsbolagen i stor utsträckning förutom livsmedel

och andra dagligvaror också handlade med utsäde, konstgödsel och andra lantbruksartiklar. Sammantaget innebar detta att utrymmet för inköpsföreningar var ganska begränsat och att endast ett 25-tal sådana med någorlunda säkerhet kunnat identifieras under perioden 1865-94. Av dessa hörde ungefär en tredjedel hemma i Örebro län.

De lokala inköpsföreningarnas genombrott kom under en 15-årsperiod efter föreningslagens tillkomst och drevs fram av de centralföreningar, som då bildades. Det var till övervägande delen fråga om organisering uppifrån. Före 1900 var handelsbolagen betydligt viktigare för lantbrukets försörjning med redskap, insatsvaror och andra förnödenheter än lantmannaföreningarna. Centralföreningarnas genombrott betydde slutet för många av de bondeägda handelsbolagen från 1870- och 80-talen men ännu i början av 1900-talet föredrog man på sina håll modellen med kombinerade konsument- och lantmannaföreningar, exempelvis i Halland.

Kunskapsförmedlingen om den tyska lantbrukskooperationen koncentrerades av naturliga skäl på inköps- och kreditföreningarna. I fråga om de förra förordades Haas' modell och föreningarna i Darmstadt och Halle anfördes som efterföljansvärda exempel även om t ex Christian Lovén menade att Raiffeisens kombinerade företag kunde vara värda att pröva. Leffler underströk också i likhet med Raiffeisen vikten av att anknyta till lokala klubbar och den vägen få till stånd samköp av förnödenheter, en väg, som försöktes i Örebro län, Tierp och Nyed. Försöken att via Agrarförbundet etablera en nationell samköpsrörelse misslyckades dock. Den svenska propagandan för inköpsföreningar uppvisar vidare en omisskännlig påverkan av von Mendels skrift från 1886.

Propagandan för kreditkassor var mindre intensiv och avsatte heller inga konkreta resultat. Staël von Holsteins förslag om sockenföreningar enligt Raiffeisens modell begravdes i det statliga utredningsmaskineriet och kom av allt att döma aldrig till allmänhetens kännedom. Vissa bedömare var också negativa till konceptet med lånekassor. Man hänvisade till att hypoteks- och sparbankerna fyllde samma behov.

Idéspredningen ägde mestadels rum i officiella eller officiösa sammanhang där Lantbruksakademien och hushållningssällskapen spelade ledande roller. Introduktörerna var också en ganska heterogen grupp ekonomer och samhällsdebattörer som Leffler, en hög jurist som von Holstein och tjänstemän som Kleberg och Lovén.

Efter de inledande turerna på kreditområdet 1865 och 1870 och inflytandet från Schulze-Delitzsch koncentrerades propagandan för den tyska andelsmodellen till ett par år i mitten av 1880-talet. De praktiska resultaten av 80-talspropagandan begränsade sig till några lokala lantbruksklubbar och inköpsföreningar. Bolagskooperationen behöll greppet över landsbygden. Under 10-årsperioden 1885-94 tillkom inte mindre än 331 bolagskooperativa bondeföretag av vilka 202 eller 61 procent var mejerier, 45 eller 14 procent samköpsföretag, 36 eller 11 procent kvarnar och sågar medan 48 eller 15 procent fanns inom försäkring m fl områden. Värt att notera är emellertid att 159 mejerier tillkom 1885-89 mot endast 43 1890-94. Mot bakgrund av att antalet andelsmejerier ökade från 73 1890 till 322 1895 ligger slutsatsen att bolagsdominansen inom den bondeägda mejeriindustrin bröts under 1890-talets första hälft nära till hands. I fråga om de 45 handelsbolagen var tendensen den motsatta – 16 tillkom 1885-89 och 29 1890-94.

NOTER

182. Osterman 1982 s 27 f, 70 ff och 76; Ullenius, Gunnar: Skaraborgs läns Lantmäns Centralförening s. Skaraborgs läns hushållningssällskaps tidskrift s 172 ff; Kristensen, M K: Dansk andelsgödningsförening 1901-1926 (1926) s 15 ff.
183. Osterman 1982 s 30 ff, 53, 74 ff och 408 f; Örebro lantmäns Centralförening 1906-1956

- s 27 ff; Återblick på ett händelserikt sekel s 14; Lantbruksakademins handlingar 1889 s 251 ff; Lantmannen 1891 s 235 f.
184. Tidskrift för landtmän 1886 s 383 ff; Malmöhus läns hushållningssällskaps kvartalsskrift 1886 194 ff.
185. Malmöhus läns hushållningssällskaps kvartalsskrift 1886 s 201 och 1887 s 94 ff; Tidskrift för landtmän 1886 s 383; Osterman 1982 s 48 och 99.
186. Berättelse öfver sextonde Allmänna Svenska Lantbruksmötet 1886 s 333 ff och 479 ff; Sjölin 1948 s 56 ff och 123; Leffler, Johan: Om en sida af det moderna associationsväsendet, den s.k. kooperativa rörelsen. Ny svensk tidskrift 1882 s 1 ff; Leffler, Johan: Om Kooperation eller ekonomisk samverksamhet. 1884.
187. Underdånigt betänkande ... Den 23 september 1886 s 54 f och 84 ff; Lantbruksstyrelsens förslag den 1 december 1908 angående ordnande af kreditförhållandena för det mindre jordbruket s 31 ff; 50 år i lantbrukets tjänst s 9 ff; Bygdekassa blir storbank s 26 f; Johansson 1999 s 14 och 24.
188. Tisell s 8 f, 21, 25, 31 och 33 ff; SLF 1907 s 162 f.
189. Lantbruksakademins tidskrift 1888 s 43 ff.
190. Lantmannen 1890 s 13, 66, 78, 157, 200 och 243 f, 1891 s 39, 96 och 235 f, 1893 s 39, 66 f, 83, 111, 125 f och 138 f; Nyeds lantmannaförening 50 år (1943) s 3 ff och 8 ff; Tidskrift för Landtmän 1885 s 70 och 110, 1892 s 802 och 1893 s 111; SLR 1905-1955 s 37 f och 39 f.
191. Osterman 1982 s 79 och 409 f; 100 år med svenska bönder; Skaraborgs läns Lantmäns Centralförening 1895-1945 s

3.3 ANDELSRÖRELSEN I DANMARK

3.3.1 En landsbygdsbaserad konsumentkooperation

Till skillnad från många andra länder kännetecknas konsumentkooperationen i Danmark av att den först slog igenom bland bönderna och av att den bevarat sin anknytning till landsbygden. Den första föreningen bildades 1866 av prästen Hans Christian Sonne och var snarast ett utflöde av hans sociala verksamhet bland arbetarna i Thisted på norra Jylland. Förebild var de engelska pionjärens företag i Rochdale och föreningen riktade sig till arbetare och hantverkare. Sonne vars kooperativa intresse ådrog honom smeknamnet ”hökarprästen” hade hjälp och stöd av läkaren F F Ulrik och sparkasseinspektören V Faber. Efter fem år hade antalet konsumentföreningar ökat till 62, de flesta på landsbygden. Både 1871 och 1874 försökte man samla dessa till ett närmare samarbete men utan varaktig framgång. Först vid mitten av 1880-talet sköt den danska konsumentkooperationen fart på allvar. Även denna gång gick landsbygden i spetsen. År 1880 fanns 119 eller 96 procent av landets 124 konsumentföreningar på landsbygden, 1914 1 470 av 1562 eller 94 procent. Sistnämnda år hade föreningarna ca 244 000 medlemmar.

Mannen bakom den danska konsumentkooperationens expansion var fr a Severin Jörgensen. Han var ursprungligen handlare på Falster men blev den starke mannen i Jyllands konsumentkooperation och så småningom i hela Danmarks. Jörgensen var också initiativtagare till Andelsudvalget (1899) och Andelsbladet (1900). Redan 1883 försökte Jörgensen skapa en nationell konsumentkooperativ organisation men bl a till följd av motsättningar mellan kooperatörerna på Jylland och Själland dröjde det till 1896 innan Faellesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (FDB) kunde träda i funktion. Severin Jörgensen blev dess ledande kraft och FDB utvecklade sig raskt. Fram till 1914 startade man

efter engelskt mönster bl a kafferosteri, choklad- och konfektyrfabrik, tobaksindustri, replageri, tvål-, senaps-, margarin-, och kemisk-tekniska fabriker, konfektionsindustri och en cykelfabrik.

Till följd av sin starka landsbygdsförankring kom den danska konsumentkooperationen också att handla med fröer, konstgödsel och andra lantbruksförmödenheter. Bl a utvecklades ett nära samarbete med den 1906 grundade fröodlareföreningen. 192

3.3.2 Andelsmejerierna

Den danska mejerihanteringen började utvecklas på allvar under 1860-talet främst genom Lanthushållningssällskapets försorg. Sällskapet hade redan 1853 rekommenderat sina medlemmar att överväga tanken på gemensamhetsmejerier. Som lyckade exempel pekade man på sådana i Schweiz och Brandenburg. Man presenterade tre olika framgångsvägar:

1. bönderna kunde gemensamt bygga ett mejeri, anställa mejerist och dela överskottet
2. man kunde låta en förpaktare anlägga ett mejeri och antingen köpa mjölken eller skaffa egna kor och hyra in dessa hos bönderna
3. man kunde avtala om leveranser med ett herrgårdsmejeri

Det första gemensamhetsmejeriet startade 1863 i Marslev på Fyn och följdes av andra. Men verksamheten hade ingen större framgång innan separatorn, som konstruerades ungefär samtidigt av svensken Gustaf de Laval och dansken L C Nielsen, kom. Man konkurrerade med herrgårds-, gårds-, uppköps- och aktiemejerier av vilka många drevs av privatpersoner utan anknytning till lantbruket. I början av 1880-talet fördes en ganska livlig diskussion om vilken av organisationsformerna andelsmejeri, gemensamhetsmejeri eller smörförpackningsförening, som var att föredra.

Man förde också en diskussion om vilket av Koslunde mejeri, som startade 1875 eller Hjedding, som startade 1882, som skulle betraktas som det äldsta andelsmejeriet. Man stannade vid att konstatera att Koslunde var det första där drift och avräkning skedde enligt andelsprinciperna men att Hjedding var det första, som blev stilbildare för näringen. Hjedding betraktades därför som de danska andelsmejeriernas födelseort och tillämpade bl a solidarisk ansvarighet och överskottsfordelning efter leveranserna storlek. Dess stadgar blev snabbt mönster för många andra mejeriföreningar. 193

Enligt den danska statistiken startade t o m 1885 80 andelsmejerier och 1886–90 inte mindre än 595. Det var främst de små och medelstora lantbruken, som anslöt sig medan de största var svagt representerade. Hertel uppger att det i början var vanligt att medlemmarna röstade efter antalet kor men att detta efterhand ändrades så att bara sex procent av föreningarna hade graderad rösträtt 1909. Leverans- och arbetsplikt förekom allmänt. Andelsmejeriernas stora framgång gjorde att behovet av samarbetsorganisationer tidigt gjorde sig påmint. Mejeriförbund bildades, det första på Fyn 1889. De tog sig fr a an frågorna rörande kvalitetsbetalning, samköp, personallöner, statistik och information. År 1895 bildades en samorganisation för Jylland och 1901 en för Själland m fl öar. År 1899 tillkom ett nationellt samarbetsorgan, som 1912 utvecklades till De samvirkende danske mejeriforeningers faellesorganisation med administration, omvärldsbevakning, juridik, rådgivning, statistik och noteringar på programmet.

Andelsmejerierna, som snart blev stora smörproducenter, bildade med början 1888 smörexportföreningar och 1904 upprättade sex sådana en riksorganisation, som 1914 svarade för 20 procent av landets utförsel. Man bildade också 1900 en smörmärkesförening för att etablera ett gemensamt varumärke och registrerade som sådant lurmärket i Danmark, England och Tyskland. Av andra organisationer med anknytning till mejerihanteringen kan nämnas

mjölkbedömningsföreningar – den första i Ringköbing amt 1902 – och kontrollföreningar av vilka den tidigaste tillkom 1892 men den tongivande i Askov på Jylland 1895. Från Danmark spred sig kontrollföreningarna till de andra nordiska länderna och Tyskland och efter sekelskiftet 1900 vidare till Ryssland, Polen, Holland, Österrike, England, Ungern, USA, Kanada, Argentina och Nya Zeeland. 194

3.3.3 Andelsslakterierna

De första danska privatslakterierna för export till England tillkom på 1860-talet och därtill hade man sedan gammalt export av levande svin till Tyskland. Den senare tullbelades efterhand av tyskarna och förbjöds helt p.g.a. svinpest 1887. Förbudet medförde ett starkt prisfall. I Horsensområdet på Jylland upplevdes avsättningsproblemen som särskilt besvärliga och 1887 slöt man sig samman för att bygga ett eget slakteri med folkhögskolerektorn Peter Bojsen som ledare. Ändamålet var främst att avveckla mellanhänderna och säkra avsättningen för biprodukterna. Inför starten lovade 1 200 andelsägare att leverera 10 500 svin under sju år.

Starten blev motig p.g.a. åtgärder från privathandeln och Horsens stad, som till en början vägrade byggnadstillstånd. Till osäkerheten bidrog också att man under denna tid förde en debatt om huruvida man skulle satsa på andelsslakterier eller svinförsäljningsföreningar. Det blev emellertid andelstanken, som segrade och redan 1888 tillkom sex slakteriföreningar och de följande åren ytterligare nio. Efter några marknadsmässigt och organisatoriskt besvärliga startår inrättades 1890 Andelsslagteriernes faelleskontor i Horsens med Bojsen som ledare, vilket 1897 utvecklades till De samvirkende danske andelsslagterier, som arbetade med noteringar, rådgivning, transportfrågor, försäkringar och förhandlingar. För att komma förbi mellanhänderna i England bildades 1906 Danish Bacon Company, som bröt den s.k. ”fläsk-ringen”, som tidigare behärskat marknaden.

Slakterierna omfattade som regel betydligt större geografiska områden än andelsmejerierna och medlemmarna var bundna av leveransplikt i 7–10 år. Man saknade ofta insatskapital och arbetade med både begränsad och obegränsad personlig ansvarighet. Allmän och lika rösträtt tillämpades. Tidigt infördes avräkning efter slaktvikt och kvalitetsklassificering. År 1915 hade Danmark 46 andelsslakterier med ca 146 000 medlemmar. 195

3.3.4 Äggexporten

Även för ägghandeln innebar den ökande exporten till England ett uppsving men klagomålen på kvaliteten var många. År 1895 fick Severin Jörgensen och läraren Fredrik Möller tillstånd för föreningen Dansk äggexport vars verksamhet den senare kom att leda i många år. Man började med att inregistrera ett varumärke och ge samtliga kretsar och medlemmar i organisationen egna nummer för att göra det möjligt att identifiera producenter och leverantörer. Systemet medförde en omedelbar kvalitetshöjning och exporten sjudubblades på tre år. Man skaffade egna packerier, konserverings- och uppfödninganstalter för fjäderfå, liksom avelsverksamhet. Bortsett från handeln med smör, fläsk och ägg gjorde försäljningsföreningarna i Danmark ingen större lycka före 1914. 196

3.3.5 Avelsföreningarna

Med andelsmejeriernas framträdande aktualiserades avelsfrågorna på allvar. Redan 1881 bildades en avelsförening för nötkreatur på ön Mors och 1884 tillkom en tjurförening i Roholte socken på Själland vars stadgar blev mönsterbildande. Initiativtagare var arrendatorn

Ingo Marius Friis. Samma år bildades två föreningar på Jylland och 1909 var antalet 1259, som samlades i samarbetsorganisationer. Från 1879 började man bilda hästavelsoföreningar, under senare delen av 1880-talet tillkom svinavelsoföreningar och 1899 grundades den första fåravelsoföreningen. För de tre kategorierna fanns 1909 sammanlagt ca 625 avelsoföreningar.
197

3.3.6 Inköpsföreningarna

De första inköpsföreningarna för förnödenheter till lantbruket tillkom åren kring 1870 men blev kortlivade. Därefter följde en period när konsumentföreningarna och mejerierna försåg lantbruket med konstgödsel, foder och fröer och det var först när de privata köpmännen slutit sig samman som den första stora inköpsföreningen Jysk andelsselskab for indkøb av foderstoffer (JAF) bildades 1898. JAF hade bl a andelsmejerier som medlemmar men man bildade också egna lokalavdelningar. Motsvarande organisationer för de danska öarna tillkom 1901. Samma år startade mejeriernas samköp och maskinfabrik och Dansk andelsgödningsforretning (DAG) i Århus som samarbetsorgan för de föreningar, som sysslade med inköp av konstgödsel. DAG blev en stor organisation med ca 800 medlemmar.

Ordförande i JAF och DAG blev den man, som vid sidan av Severin Jörgensen var den ledande i den tidiga danska andelsrörelsen nämligen Anders Nielsen från Svejstrup Östergård på Jylland. Han var lantbrukarson, genomgick folkhögskola, var en tid folkhögskollärare och köpte vid 23 års ålder fädernegården, som han förvandlade till ett mönsterjordbruk. Han blev medlem i Andelsudvalget 1899, var dess ordförande 1909–27 och utgav Andelsbladet från 1900. Han såg grundandet av Andelsbanken 1914 som höjdpunkten i sin karriär men denna blev också hans fall. När banken tvingades inställa betalningarna 1925 utsågs Nielsen till syndabock och fick bl a lämna sin post i JAF. Nielsen betraktades som den store praktikern och organisatören i dansk kooperativitet. Det var i regel Jörgensen, som stod för idéerna och Nielsen, som genomförde dem. 198

3.3.7 Kreditföreningar och andelsbanker

Redan tidigt gjordes försök att efter tyskt mönster få till stånd kreditföreningar för det danska lantbruket men det dröjde till 1850 innan en ”lag om upprättande av kreditföreningar och lånekassor för jordägare” kunde antas. Fram t o m 1860 bildades 10 kreditföreningar av vilka två gick omkull under uppmärksammade omständigheter.

Medlem i en kreditförening blev man genom att ta lån mot säkerhet i fast egendom. Denna värderades av föreningens värderingsmän, därefter fastställdes lånebeloppet och låntagaren utställde en pantobligation till föreningen, betalade värderingsförrättning och stämpelavgifter samt mottog av föreningen räntebärande obligationer motsvarande lånebeloppet. Låntagaren hade sedan att själv sälja obligationerna till gällande kurs. Det var dock låntagarna, som styrde föreningen inte obligationsinnehavarna. Kreditföreningarna betydde mycket för att skaffa lantbrukarna billigare lån och de bidrog också till att dra utländskt kapital till landet. De inledde ett regelbundet samarbete 1887 och skapade ett permanent organ för ändamålet 1892.

Tilläggsas kan att det i Danmark också bildades tre landshypoteksföreningar där både låntagare och obligationsägare hade inflytande på verksamheten.

Att det tog lång tid att i Danmark få till stånd en andelskasserörelse liknande de tyska har bl a förklarats med att sparbankerna delvis fyllde deras uppgift. Åren 1886–87 fördes livliga diskussioner om att bilda andelskassor av Raiffeisens modell men frågan rann ut i sanden.

År 1898 kom emellertid en lag om ”lantekonomiska förskottsforeningar” följd av statliga lån till sådana. Det ledde till att 168 foreningar hann bildas innan statens lånepengar tog slut. Den starka knytningen till statslånen gjorde emellertid deras tillvaro osäker och de upphörde till stor del under kriget 1914–18 när staten slutade att stödja dem.

Andelskassetanken återuppväcktes 1915 då en andelskassa stiftades i Outrup vid Varde. Den fungerade som ett slags lokal clearingcentral för transaktioner mellan andelsforeningarna och deras medlemmar. Genom att tillämpa girosystemet sparade man in en mängd kontanta in- och utbetalningar. Man sökte också främja bruket av checkar. Kassan gav även driftskrediter till medlemmarna. Den hade ett nära samarbete med Andelsbanken. Kassan i Outrup fick ganska många efterföljare och 1921 bildades en riksorganisation. Detta var det närmaste man i Danmark kom de tyska kassorna men deras utbredning blev aldrig ens tillnärmelsevis jämförbar med jordbrukskasserörelsen i Tyskland och många andra länder. 199

3.3.8 Andra andelsforetag

Vid 1800-talets mitt uppstod lokala kreatursförsäkringsforeningar och 1866 bildade man en riksorganisation. Under seklets andra hälft tillkom vidare ömsesidiga hagelskadeförsäkringsforeningar, den första på Fyn 1864. Den första foreningen mot stormskador bildades på Fyn 1896. Vidare fanns försäkringsforeningar för brand, olycksfall och dödsfall.

Andra samverkansforetag gällde tröskverk, elmotorer och såmaskiner. Efter tyskt mönster tillkom även elforeningar, år 1916 fanns 271 kooperativa elverk, vilket motsvarade nästan 60 procent av samtliga. Vidare bildades andelsforeningar för anskaffning och distribution av mörgel och gödningskalk. Andelsbagerier med egen riksorganisation fanns tidigt och 1903 startades i anslutning till Sorö hushållsskola det första andelsfrukteriet. Där förädlades medlemmarnas frukt och grönsaker, utexperimenterades konserveringsmetoder och bedrevs rådgivning. Initiativtagare var skolans föreståndarinna Magdalene Lauridsen. Sorö fick ett flertal efterföljare av vilka merparten stupade på avsättningssvårigheter. 200

3.3.9 Andelsudvalget - en ideell samverkansorganisation

Andelsudvalget tillkom 1899 på initiativ av Severin Jörgensen som samarbetsorgan för danska andelsforetag. Man tog sig an frågor som kreditförhållandena, vilket ledde till Andelsbankens bildande, transportfrågorna, smörmärkningen (med märkningsforeningen som följd), sjuk- och understödskassor för andelsägarna, samverkan mellan foreningar, revision, bokföring och lagstiftning. Med början 1900 utgav man Andelsbladet och arrangerade andelskongresser. Sammanlagt utgjordes den rörelse Andelsudvalget representerade år 1917 av 7 893 foreningar med 818 630 medlemmar. 201

3.3.10 En egen modell

Andelsrörelsen i Danmark uppvisade en klart självständig utveckling. Här saknades anknytning till 1840-talets hungerår och inflytandet från industrialismens genombrott var indirekt. Inte heller var den danska rörelsen fotad på lika fast ideologiska grund som den engelska och den tyska. I Danmark var fr a handels- och produktionsförhållandena avgörande som den engelska frihandeln, de tyska importrestriktionerna och de ryska och amerikanska spannmålsöverskotten, vilka tvingade fram en omläggning av produktionen. Andra särdrag var att Kooperationen i allt väsentligt var en landsbygdsforeteelse och att den på många håll hade nära anknytning till lantbruks- och folkhögskolor.

Andelsmejerirörelsen var det nav kring vilket utvecklingen rörde sig. Dess snabba och kraftiga genombrott under 1880-talet gav upphov till en rad smörexport-, kontroll-, avels- och yrkesföreningar. Den möjliggjorde svinuppfödning i stor skala och skapade därmed förutsättningar för andelsslakterierna, den medförde ökad efterfrågan på foder m m och beredde på så sätt marken för inköpsföreningarna. Överhuvud är utvecklingens snabbhet iögonenfallande, dansk Kooperation var i allt väsentligt fullt utbildad redan 1914.

Den danska självständigheten på idéområdet var också påfallande, särskilt gentemot Tyskland. Apropå Schulze och Raiffeisen underströk Hertel också att ”de ikke direkte har indvirket paa vore forhold”. Om orsakerna kan man bara spekulera. Det kan röra sig om kvardröjande psykologiska blockeringar i kölvattnet på kriget 1864 och förlusten av hertigdömena men det kan också bero på den engelska marknadens dominerande ställning och inflytandet från den brittiska Kooperationen. Ett konkret resultat var emellertid att man aldrig lyckades etablera någon stark kreditkasserörelse.

NOTER

192. Hertel s 48 ff; Hedberg s 35 ff; The Danish Coop. Movement s 106 ff; Märkesmän s 205 ff och 215 ff.
193. Hertel s 105 ff, 116 ff och 125 ff; Hedberg s 161 ff och 170 ff; The Danish Coop. Movement s 111 ff; Axelsen Drejer: DMF 1912-37 s 7, 14 ff och 19.
194. Hertel s 139, 153 f, 174 ff och 378 ff; Hedberg s 199 ff, 204 ff, 214 ff och 224 f; Axelsen Drejer DMF 1912-37 s 29 ff, 38 ff och 57 ff; Pudor I 1904 s 29 ff.
195. Hertel s 185 ff, 201 ff, 232 ff och 297 ff; Hedberg s 245 ff, 250 ff och 269 ff. The Danish Coop. Movement s 115 ff; Axelsen Drejer: Andelsslakterierne s 46 ff, 53 ff, 73 ff, 91 ff, 127 och 131; Pudor I 1904 s 59 f.
196. Hertel s 241 ff och 430 ff; Hedberg s 272 ff; The Danish Coop. Movement s 118 f.
197. Hertel s 305 ff, 337 ff, 361 ff, 369 ff och 375 ff;
198. Hertel s 414 ff, 426 ff och 550 ff; Hedberg s 86 ff, 117 ff och 294 ff; Axelsen Drejer 1948 s 22 ff; Kristensen s 15 ff; The Danish Coop. Movement s 120 och 148 f; Märkesmän s 233 ff; Pudor I 1904 s 67 ff och 78 f.
199. Hertel s 436 ff, 455 ff, 465 ff, 495 ff, 468 ff och 500 ff; The Danish Coop. Movement s 131 f; Pudor I 1904 s 88 ff.
200. Hertel s 510 ff, 522 ff, 526 ff och 531 ff; The Danish Coop. Movement s 121.
201. Hertel s 36 och 574 ff; Hedberg s 285 ff; The Danish Coop. Movement s 124 f.

3.4 FRAMSTEGENS FÖRETAGSFORM

3.4.1 Två avgörande årtionden

Flera faktorer medverkade till att göra 1880-talet till en expansiv period för mejerinäringen. Den tekniska utvecklingen med lanserandet 1878 av Gustaf de Laval's separator, som tillät mejerihantering i industriell skala var en. Jordbrukskrisen till följd av överutbudet av billig amerikansk och rysk spannmål var en annan. Krisen resulterade för Sveriges del i en markerad förskjutning från vegetabilie- till animalieproduktion. I samma riktning verkade urbaniseringen, som skapade en ny och växande marknad för livsmedel i allmänhet och animalier i synnerhet.

Sammantagna medförde dessa faktorer en närmast explosionsartad ökning av antalet mejerier under 1880-talet. Expansionen gällde samtliga driftsformer. Enligt Lantbruksstyrelsens statistik utgjorde av de 1 499 mejerier, som 1890 kunde klassificeras efter företagsform, 809 eller 54 procent herrgårds-, 617 eller 41 procent uppköps- och 73 eller 5 procent andelsmejerier. Mejeriernas sammanlagda invägning uppgick till 506 miljoner kg och antalet leverantörer var 38 441.

Av herrgårdsmejerierna fanns 166 eller 21 procent i Östergötlands, 103 eller 13 procent i Skaraborgs, 91 eller 11 procent i Södermanlands och 85 eller 11 procent i Malmöhus län. Bland uppköpsmejerierna fanns den största gruppen – 114 eller 18 procent – i Malmöhus län därefter följde Kristianstads men 94 eller 15 procent och Hallands med 51 eller 8 procent. Av andelsmejerierna fanns 13 i Västernorrlands, 11 i Kopparbergs och 9 i vardera Gotlands och Kristianstads län. Definitionen på andelsmejeri var dock inte glasklar. I exempelvis Väster-norrland räknades dit föreningsägda mejerier, som hade andra ägare än leverantörerna, prioriterade utdelning på insatser framför leveranser och tog emot mjölk från icke-medlemmar.

Frapperande var herrgårdsmejeriernas starka ställning i de centrala jordbruksbygderna Östergötland, Skaraborg, Södermanland och Malmöhus län. Av uppköpsmejerierna fanns en tredjedel i Skåne och de var relativt sett dominerande i Västerbottens, Älvsborgs, Hallands och Kronobergs län. Andelsmejerierna slutligen dominerade 1890 endast på Gotland.

Mejerirörelsens frammarsch fortsatte under 1890-talet om än i lugnare takt. År 1895 redovisades totalt 1 793 mejerier, en siffra, som 1900 sjunkit till 1 688. Koncentrationstendenserna började alltså göra sig gällande under denna tid. År 1900 var 629 eller 37 procent herrgårds- eller kombinerade herrgårds- och uppköpsmejerier, en siffra, som minskat med inte mindre än 323 sedan 1895. Högst antal hade Skaraborgs län med 89 följt av Östergötlands med 86 och Södermanlands med 66. Antalet uppköpsmejerier uppgick likaledes till 629 eller 37 procent. Av dessa svarade Skaraborg för inte mindre än 221 medan tvåan Södermanland endast hade 52. Andra län med starka inslag av uppköpsmejerier var Östergötlands, Älvsborgs, Stockholms, Örebro, Jönköpings och Hallands. 1890-talets vinnare var andelsmejerierna, som ökat till 430 eller 26 procent, vilket innebar en sexdubbling på tio år.

Flest andelsmejerier hade Malmöhus län med 54, Kristianstads med 52 och Västmanlands och Kopparbergs med 38 vardera. Helt dominerande var företagsformen i Jämtland och Västerbotten där uppenbarligen de flesta av de gamla bymejerierna ombildats under 1890-talet. Svagast var rörelsen i Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Göteborgs och Bohus, Jönköpings och Kronobergs län.

Den samlade invägningen uppgick år 1900 till 842 miljoner kg och antalet leverantörer till 68 947, en ökning med 79 procent jämfört med 1890. Under 1890-talet etablerade sig Skaraborg som småmejeriernas län framför andra med nära nog en tredubbling från 115 mejerier 1890 till 338 1900. Koncentrationstendenserna gjorde sig främst gällande i Skåne, som minskade från 320 till 190 anläggningar och i Östergötland där antalet sjönk från 204 till 141.

Man kan utan överdrift påstå att mejerihanteringen under perioden 1880–1900 utvecklades till en självständig näringsgren i Sverige. Perioden utmärktes såväl av ny teknik och uppkomsten av nya marknader genom urbaniseringen som av införandet av andelsmejeriformen, som ansågs anpassad till de nya förhållandena. Andra tecken på att mejerinäringen blivit fast etablerad var de begynnande koncentrationstendenserna och att hushållningssällskapen, som länge varit de viktigaste främjarna och vilkas bidrag 1895 uppgick till 94 173 kronor, nu avvecklade sina engagemang. 202

3.4.2 Den nya tidens företagsform

I takt med att separatorer under 1880-talet blev allmännare anlades allt större uppköpsmejerier i synnerhet i landskapen söder om Mälaren där mjölkproducenterna ofta gick in som aktieägare för att bli delaktiga i vinsten. Ju mer uppköpsmejerierna expanderade desto mer uppenbarades emellertid systemets svagheter särskilt bristerna i produkternas kvalitet och svårigheterna att på ett ekonomiskt sätt ta till vara biprodukterna. Företagen lämnade ofta mindre goda resultat och mot slutet av årtiondet hotades mjölkhanteringen av en allvarlig kris. En del av lösningen låg i att gå över till att driva mejerierna i leverantörernas egen regi i form av andelsmejerier.

Traditionellt har Hvilans mejeriförening i Åkarp i Skåne, som bildades 1880 betraktats som det första andelsmejeriet i Sverige. På initiativ av föreståndaren för Hvilans folkhögskola Leonard Holmström sammanslöt sig några mindre lantbrukare för att gemensamt förädla sin mjölk. Man satsade tio kronor per ko till lokaler och inventarier. Till en början arbetade man efter ismetoden, grädden kärnades till smör. Skum- och kärnmjölken såldes dels till närboende dels bereddes ost dels återtog den av delägarna i proportion till levererade mjölmängder. Mejeriets överskott fördelades månadsvis bland deltagarna efter vars och ens leveranser. Mejeriet tillämpade således andelsprinciper men bolaget ombildades först 1890 till andelsförening och ett nytt mejeri anlades. Övriga andelsmejerier i Skåne, som inledde sin verksamhet detta år var Borrby, Hammenhög, Rolsberga och Stehag. De bedrev fr a smörtillverkning.

Andelsmejeriets fördelar ansågs fr a vara att anskaffandet av kapital och därmed möjligheterna att bättre följa med den tekniska utvecklingen underlättades. Därtill kom att leverantörerna som delägare i företaget var angelägna om så stor avkastning som möjligt, vilket gjorde det lättare att upprätthålla en hög kvalitet på råvaran. Smörprovningarna visade att andelsmejeriernas produkter i allmänhet var klart bättre än konkurrenternas. Vidare bortföll svårigheterna att avsätta biprodukterna eftersom leverantörerna återtog dem. Andelsmejerierna producerade i allmänhet standardiserade kvaliteter varför även de små mjölkproducenterna blev delaktiga i storproduktionens fördelar. De tillämpade i början solidarisk ansvarighet men övergick senare till begränsad sådan, vanligen baserad på åkerareal eller koantal. En avgörande förutsättning för andelsmejeriernas framgång var slutligen att de i sina stadgar utarbetade ett adekvat regelverk. 203

Bilden av Hvilan som det första andelsmejeriet rymmer en sanning med stark modifikation. Ludvig Nanneson anförde uppgiften med reservation och ifrågasatte dessutom att Holmström var upphovsmannen. Han skrev: ”Holmström brukade berätta att han fått idén till den vid Hvilans mejeri tillämpade andelsprincipen från några bönder i Färs härad, vilka ett par år drivit ett mindre ismejeri tillsammans och delat inkomsten för produkterna efter den av var och en levererade mjölmängden”. Dessa bönder hade drivit mejerier för gemensam räkning vid Felestad från 1874 och Skartofta från 1876. Till skillnad från Hvilan blev företagen dock kortlivade.

Även Rosengren betecknade Hvilan som landets första andelsmejeri. Troligen har Hvilan fått så starkt genomslag p.g.a. att uppgifterna attribuerats till framstående personer som Leonard Holmström, mejeriprofessorn L F Rosengren, Ludvig Nanneson och Nils Hansson, kontrollföreningarnas upphovsman, vilka alla hade nära anknytning både inbördes och till Hvilan.

Upprinnelsen till Hvilans mejeribolag var enligt en artikel av Sverker Lundberg i SLF 1907, vilken antagligen byggde på uppgifter från Leonard Holmström, ett besök som denne gjorde hos landstingsmannen Anders Nilsson i Skartofta i augusti 1880. Nilsson drev tillsammans med några grannar ett litet smörmejeri där betalningen utgick efter

smörleveranserna. Holmström insåg idéns användbarhet och bildade sitt bolag på Hvilan ett par månader senare. Insatsen var tio kronor per ko och bolaget var skyldigt att lösa in aktier från medlemmar, som lämnade företaget till nominella värdet. Betalning skedde efter mjölkleveranser och fetthalt och samma principer gällde återtagen av skum- och kärnmjölken. Mejeriet arbetade efter ismetoden och kärningen skedde med hästvandring.

Mejeriet drevs på detta sätt framgångsrikt i tio år då emellertid både lokalen och utrustningen måste förnyas. Men eftersom man inte lagt upp någon reservfond saknades medel till investeringar. Holmström föreslog då en omorganisation till andelsmejeri dit traktens lantbrukare kunde ansluta sig avgiftsfritt mot att var och en ansvarade för sin del av det lån, som skulle tas upp för att modernisera mejeriet. Ansvarigheten beräknades per hektar jord och var bindande tills skulden var betald. Mjölken skulle som förut betalas efter fetthalt och leveransplikt införas. Förslaget mottogs positivt och i juni 1890 ombildades bolaget till andelsmejeriförening. Till föreståndare utsågs agronomen Yngve Melander vid Hvilan.

Det kan tilläggas att Leonard Holmström ingalunda gjorde anspråk på att vara upphovsman till andelsmejerirörelsen. I en notis i TfL 1905 apropå uppgifter om att Hvilan skulle ha varit Skandinavien's första andelsmejeri konstaterade Holmström att det visserligen var riktigt att andelsprinciperna från början tillämpades vid Hvilan men att det dröjde tio år innan företaget blev andelsmejeri och att det inte var korrekt att påstå att danskarna övertagit idén från Sverige.

Även andra föreningsinitiativ rapporterades vid denna tid. Vid lantbruksmötet i Vadstena 1879 meddelades att en förening höll på att bildas ”för att gemensamt på ett ställe afkärna den gräde, som produceras från deltagarnas ladugårdar”. Föreningen kom också till stånd och stod under överinseende av statsagronomen Alfred Nathorst men upphörde efter några år av ekonomiska skäl. Föreningen har betecknats som det första andelsföretaget inom mejerinäringen i Östergötland där det första ”reguljära” andelsmejeriet startade vid Sjögestad 1893.

Andelsmejerierna utgjorde efter by- och bolagsmejerierna det tredje steget i mejerihanteringsens organisatoriska utveckling. De hade åtskilligt gemensamt med de principer, som tillämpades av de schweiziska bondeägda mejeriföretagen och som introducerats i Sverige 1859-60. Hur många inom den tidiga bymejerirörelsen, som tillämpade dem fullt ut är idag omöjligt att fastställa men de sattes definitivt i strykclass när den bolagskooperativa företagsformen slog igenom under 1870-talet. Produktionsförändringarna till följd av separatorns genombrott demonstrerade emellertid bortom allt tvivel bolagsmejeriernas svaga punkter och beredde därmed marken för andelsmejeriet som den moderna mejerinäringens företagsform genom sina principer för styrning, betalning, kvalitetskontroll och återtag av biprodukterna.

Andelsmejeriets genombrott låg i luften redan vid 1880-talets början och tycks ha inträffat på flera platser ungefär samtidigt. I Sverige har ofta Munktorps mejeriförening från 1881 ansetts vara det första andelsmejeriet och det fick snabbt efterföljare i västra Västmanland. I Västmanlands läns hushållningssällskaps jubileumsskrift 1915 uppger emellertid August Hahr att länets första andelsmejeri tillkom i Strömsholm 1885, en uppgift som även lämnades av Lundin 1900 och Pudor 1904. I sällskapet i Västernorrlands jubileumsbok 1905 uppges att länet hade åtta andelsmejerier redan 1885, vilka fanns i området kring Bjästa och Nätra och tillkommit i samarbete mellan sällskapet och statsagronomen Fredrik Cederborgh. Ett annat område där andelsmejerier tidigt startades var Blekinge. Det kan emellertid konstateras att mejeriet i Munktorp redan vid tillkomsten 1881 betecknade sig som ”förening” och därför kan sägas ha ett försteg. När propagandan tog fart 1886 hade emellertid redan flera andelsföretag etablerats.

Den 23 maj 1881 bildade några lantbrukare från Munktorps och Odensvi socknar i Västmanland en mejeriförening med lantbrukaren C P Johansson i Arla by som ordförande. Insatsen var 30 kronor per hemman och medlemmarna förband sig att dagligen leverera minst åtta kannor mjölk. Mjölkspriset sattes efter smörpriset och verksamheten blev så lyckosam att föreningen 1887 delades i två. Exemplet vann också snabb efterföljd i närområdet och de följande åren bildades mejeriföreningar i Dingtuna, Strömsholm, Himmeta, Medåker och Valskog. År 1894 tillkom Västmanlands läns mejeriförening som sammanhållande länk, främjare av utbildning, samordnare av transporter, arrangör av utställningar och introduktör av kontrollföreningar. Initiativtagare var Alexander Hamilton på Hedensberg.

Ett annat tidigt andelsmejeri grundades i Bredöl i Västergötland 1888 av 128 lantbrukare med häradsdomaren Johannes Andersson i Bäreberg som föreståndare. Eftersom förebilder saknades utformade man på egen hand stadgar och driftsformer. Man avstod från insatser och medlemmarnas ansvarighet baserades på deras leveranser. Huvudprodukten var smör och till en mindre del ost och föreningen höll – med gott ekonomiskt utbyte – en svinbesättning, som utfodrades med vassla och skummjölk. För att åstadkomma rättvisa mellan gamla och nya medlemmar ”köpte” föreningen varje år mejeriet av föregående års förening och delade ut köpeskillingen som överskott till medlemmarna. Som mest hade föreningen under 1890-talet 368 medlemmar och hade genom skicklig ledning högre betalningsförmåga än konkurrenterna. Periodvis bedrev man också inköpsverksamhet för medlemmarnas räkning liksom kortfristig kreditgivning där lånen amorterades via månadslikviderna. Åren 1888–1908 invägdes ca 38,5 miljoner kg mjölk, som betalades med 2,9 miljoner kronor till leverantörerna. Smöravsättningen uppgick till 1,38 miljoner kg.

Den tidigaste mejeriförening, som intogs i anmälningarna till handelsregistren var Täfteå utanför Örnsköldsvik i Västernorrland 1888. Därefter kom ett antal föreningar i Malmöhus län som Hvilan och Reslöv (1890), Kävlinge (1891), Hällestad och Västra Sallerup (1892) och Kyrkheddinge (1893). Andra tidiga föreningar var Skogså (1891) och Boden (1893) i Norrbotten, Torsås (1893) och Sävsjö (1894) i Småland och Ragunda i Jämtland (1894). Föreningsbildningarna – inte minst i Skåne – var antagligen resultat av den propaganda för andelsmejerier, som tog fart i mitten av 1880-talet. Därmed inte sagt att det inte kan ha funnits enstaka äldre föreningar men det är samtidigt ställt utom allt tvivel att aktiebolaget var den helt dominerande företagsformen inom mejerihanteringen före tillkomsten av 1895 års lag om ekonomiska föreningar. 204

3.4.3 Danska exempel

Tillkomsten av Hvilans mejeribolag åtföljdes inte av någon propaganda för att få till stånd flera företag av samma typ, vilket kan tyda på att Holmström och hans bolagsmän inte betraktade eller ville lansera sitt företag som något principiellt nytt. Över huvud taget verkar intresset för mejerihanteringsens organisatoriska aspekter ha varit lågt under nästan hela 1880-talet. Det fanns emellertid några underliggande faktorer, som efterhand nödvändiggjorde att dessa frågor aktualiserades på nytt. Viktigast var separatorn, som drev fram större produktionsanläggningar. Andra var användningen och avsättningen av biprodukterna, främst skummjölk och vassla och tyngdpunktsförskjutningen från vegetabilie- till animalieproduktion i det svenska lantbruket.

Rapporteringen om utvecklingen utomlands var omfattande och genomslagskraften ökade genom tillkomsten av tidskrifterna Tidskrift för lantmän 1880 och Lantmannen 1890. Båda ägnade mejerifrågorna stort utrymme och särskilt intressant blev andelsmejerirörelsen i Danmark. Det blev mejeriet i Hjedding utanför Varde på Jylland, som kom att stå som modell för den fortsatta utvecklingen. Andelsmejeriet passade som hand i handske till den nya tidens

teknik och ekonomi och spred sig snabbt över landet. År 1890 uppskattades antalet till 700.
205

Detta var delvis utgångspunkten för ett danskt inlägg, som publicerades i Tfl 1886 med motiveringen att det var tillämpligt också på förhållandena i Sverige. Författaren, som var en av Danmarks mest kända mejerimän, menade att småmejerierna borde läggas ned och ersättas med bolags- eller andelsmejerier. Motiveringarna var dels att deras produktionsvolymerna var för små för att tillåta rationell hantering dels att kvaliteten ofta var för dålig inte minst för att kunna konkurrera på den engelska marknaden. Författaren rekommenderade andelsmejerier bl a för deras avståndsneutrala transportprinciper men också för deras bättre hushållning med biprodukterna och ekonomiska skalfördelar. 206

För ett annat inlägg med dansk utgångspunkt svarade mejeriföreståndaren N Rasmussen på Bornholm, vilken arbetat som mejerist i Sverige i tio år. Hans främsta argument var andelsmejeriernas ekonomiska fördelar för producenterna men han framhöll också de samköp av foder och fröer, som medlemmarna ofta gjorde genom de danska mejerierna. Förutsättningen var emellertid solidarisk samverkan mellan medlemmarna. Resultatet var enligt Rasmussen en kraftig förbättring av fr a smörproduktionen och han rekommenderade andelsmejerierna också för Sverige. 207

För den troligen första mer ingående presentationen av de danska andelsmejerierna svarade Herman Olsén i Lantbruksakademiens tidskrift 1886. Olsén noterade att mejerierna blivit särskilt vanliga på södra Jylland och förklarade det med att det stora antalet små lantbruk i området. Han framhöll andelsmejeriernas modernitet och fördelar vid tillvaratagandet av skummjölken och deras betydelse för svinuppfödningen, slakterierna och fläskexporten.

Olsén noterade också tjuvföreningarnas betydelse och beskrev deras principer och verksamhet. Han refererade ett exempel på stadgar från ett andelsmejeri i trakten av Ribe med dess bestämmelser om leveransplikt, andelsreduktion vid utträde ur föreningen inom de första sex åren, återtagande av skum- och kärnmjolk, skyldighet för medlemmarna att åta sig styrelse-uppdrag (minst sex år), förpliktelser att leverera ren och oförfalskad mjölk, övervakning av ladugårdshygien, ansvar och påföljder vid förfalskningar, kornas utfodring under vinterhalvåret, årsmöte, styrelsens ansvarighet och ansvar för föreningens lån. Värt att notera var att någon uttrycklig regel om rösträtten inte fanns och inte heller någon detaljerad beskrivning av styrelsefunktionärernas uppgifter. 208

Från svensk sida gick mejerikonsulenten Nils Landberg i Eslöv så långt att han tillskrev andelsmejerisystemet hela förtjänsten av det försteg Danmark uppnått inom smörproduktionen. Utslagsgivande var enligt Landberg att andelsmejeriets kombination av leverantör och ägare innebar en knytning, som i stort sett eliminerade fusket med råvaran och förstärkte kvalitetstänkandet och den sociala kontrollen. Ett annat avgörande framsteg var betalning efter fetthalt. Andra fördelar, som Landberg fäst sig vid var återtaget av skummjölken och samköpen av foder och gödningsämnen.

Även Landberg refererade stadgarna från ”ett av Danmarks bäst skötta andelsmejerier”, som han dock inte namngav. Enligt dessa hade medlemmarna leveransplikt i tio år, ägarandelen beräknades efter mjölkleveranserna, utträde medförde andelsreduktion i en skala från 100 procent de första fem åren till 50 procent efter tio år, råvaran skulle vara ren och oförfalskad, förfalskning bestraffades, mejeriet svarade för transporter, medlemmarna ansvarade för företagets skulder efter koantal, överskotten fördelades efter leveransmängd, medlemmarna hade lika rösträtt, mejeristen förde de löpande räkenskaperna medan styrelsen utsåg en arvoderad räkenskapsförare för huvudräkenskaperna, ordföranden ombesörjde alla in- och utbetalningar och förvaltade kassan, bokslut gjordes två gånger per år, styrelsen

anställde mejerist och att tvister mellan denne och medlemmarna kunde underställas stämman. Upplägget överensstämde väl med stadgar, som tidigare utarbetats i Schweiz och Tyskland. 209

Leonard Holmström ansåg för sin del att betalning efter fetthalt var ett följdriktigt utslag av andelsprincipen och påpekade att kvantitetsbetalning redan övergivits inom spannmålshandeln. 210

Vid det allmänna lantbruksmötet i Malmö 1896 diskuterades åtgärder för att förbättra svinaveln och mejerikonsulenten Landberg underströk att andelsmejeriernas expansion skulle medföra ökad fläskproduktion vid de mindre lantbruken. Han hade även funnit att andelsslakterierna i Danmark tidigt bidragit till förbättrade kvaliteter och menade att sådana borde bildas också i Sverige. Lantbrukarnas ägarengagemang och delaktighet i överskotten var avgörande incitament i denna utveckling. 211

3.4.4 K F Lundin, Gustaf Liljhagen och andelsmejerierna

En profilerad anhängare av andelsmejerisystemet var mejerikonsulenten vid Separator K F Lundin, vilken i skriften ”Om andelsmejerier” 1890 bröt staven över de svenska bolagsmejerierna samtidigt som han presenterade och rekommenderade andelsmejerisystemet. Lundin hämtade sina exempel från Danmark, där ca 1 000 andelsmejerier som bäst höll på att konkurrera ut de äldre s.k. faellesmejerierna. Enligt Lundin hade andelsmejerierna tack vare sina inbyggda förtjänster inneburit ett exempellöst kvantitativt och kvalitativt uppsving för smörproduktionen. Han presenterade ett stadgeexempel i 15 paragrafer, som bl a innehöll månadsbetalning och skummjölksåtertag, överskottsfordelning efter leveranser, borgensansvar, förlusttäckning och rösträtt i förhållande till antalet kor (dock fick ingen ha fler än tre röster), intern tvistreglering, väl definierade uppgifter för styrelsearbetet, mötes- och revisionsverksamheten, foderämnenas och mjölkens kvalitet, leveransskyldighet, tillsyn av djur och ladugårdar m.

Lundin menade att andelssystemets styrka främst låg i att mejeriet och dess leverantörer hade samma intressen, nämligen ”att producera prima produkter och att för dem erhålla högsta möjliga pris”. Därtill kom att vinsterna tillföll leverantörerna och att dessas förpliktelser gentemot företagen och de sanktioner, som var knutna till dessa, innebar en stark intern kontroll, som garanterade god kvalitet på den levererade råvaran. Därtill kom att anläggningarna var bättre och transportsträckorna kortare än privatmejeriernas och att föreståndarnas inkomster delvis var beroende av produkternas kvalitet. Biprodukterna såldes till leverantörerna och tillgodogjordes därmed andra delar av primärproduktionen. Andra fördelar – särskilt för småbrukarna – var principen om lika ersättning för lika prestation och andelsmejeriernas samköp av kraftfoder, konstgödsel, utsäde m m till förmånliga priser, vilka kunde betalas ur mjölklikviderna.

Lundin menade att andelsmejerisystemet borde kunna etableras efter samma linjer i Sverige som i Danmark. De svenska exempel, som därtills fanns hörde enligt honom huvudsakligen hemma i Västmanland och Närke. Han refererade två framgångsrika men inte namngivna exempel och presenterade stadgarna för dessa. Det ena avsåg en branschrens mejeriförening och det andra ett kombinerat mejeri- och kvarnföretag. Det förstnämnda omfattande 24 paragrafer och påminde om det danska upplägget men lade jordarealen till grund för medlemmarnas rättigheter, skyldigheter och rösträtt samt ålade dessutom delägarna att delta i isupptagning. Det andra omfattade 16 paragrafer, tillämpade lika rösträtt, fördelade betalning och överskott efter areal men saknade föreskrift om betalning efter fetthalt liksom om hur mejeri- och kvarnverksamheterna skulle avgränsas från varandra. Lundin menade att man i Sverige borde lägga större vikt vid produktion av sötmjölksost för export än man gjorde

i det smördominerade Danmark. Avslutningsvis tillfogade han att andelsmejerisystemet var att föredra även inom det svenska lantbruket.

Lundin var lika positiv till andelsmejerierna som han var negativ till bolagsföretagen och den danska utvecklingen gav tyngd och relief åt hans plädering. Han bedömde andelsföretagens s a s konstitutionella fördelar i fråga om förhållandet mellan ägare och leverantörer på ett korrekt sätt även om argumentationen stundom kunde kännas tillspetsad. Lundin insåg också deras större potential för en expanderande mejeriindustri genom att de engagerade nya grupper av leverantörer särskilt bland de mindre lantbrukarna, vilket inte bara hade ekonomiska utan även sociala effekter liksom deras överlägsna möjligheter när det gällde att skapa nya produktionsvägar baserade på mejerihanteringsens biprodukter. För en moderniserad mejerinäring var andelsföretaget och aktieföretaget inte på långt när jämbördiga organisationsformer. De ekonomiska, tekniska och sociala faktorerna talade entydigt för att det var andelsmejeriet, som bäst motsvarade både den agrara och den industriella utvecklingens krav. Det inkluderade självfallet den för Lundin inte helt oväsentliga bieffekten att en satsning på denna organisationsform också var fördelaktigast för leverantörerna av utrustning till mejeriindustrin. 212

I sin översikt över mejerihanteringen åren 1891–95 publicerade statsinstruktören Gustaf Liljhagen bl a stadgar för olika slags sammanslutningar på mejeriområdet. En kategori var mejeriidkareföreningarna, dvs. intresseföreningar för mejeriägare. Liljhagen redovisade regler för sådana i Södermanland, Östergötland, södra Sverige, Västmanland, Gävle-Dalaområdet och södra Kalmar län. Föreningarnas huvuduppgifter var att främja tankeutbyte och samarbete, organisera samköp av förnödenheter, ta till vara och utveckla ny teknik och nya produktionsmetoder, underlätta transport och avsättning av mejeriernas produkter, upprätta prisnoteringar och utforma principer för betalningen till leverantörerna. I några fall intresserade man sig också för de anställdas utbildning, för ekonomisk och teknisk rådgivning och för att säkra en jämn och hög kvalitet på mejeriprodukterna. Liljhagen framhöll föreningarnas stora betydelse för näringen, särskilt genom prisnoteringarna och uttryckte en förhoppning om en landsomfattande sammanslutning.

I översikten 1891–95 publicerade Liljhagen även stadgar för två mejeriföreningar, den ena för det smörproducerande andelsmejeriet i Höör i Skåne, den andra för Sjögestads andelsmejeri i Östergötland, vilket även framställde ost. Mejeriet i Höör ålade sina medlemmar att leverera all överskottsmjölk och att återta skummjölken för ett öre per kilo. Leveranser utom föreningen var i princip förbjudna. Föreningen var en u p a-förening baserad på andelar, vilka lades till grund för utdelningen till delägarna och för täckning av eventuella underskott. Vid stämman hade varje medlem en röst samt därutöver en röst för varje 50-tal ”årsandelsfyrcar”, vilka byggde på mjölkleveranserna. Styrelsen bestod av sju medlemmar inklusive ordföranden som samtidigt var disponent. Delägarna hade rätt att få smör och gräddde till försäljningspris och skummjölk till särskilt fastställt pris.

Överskottsutdelning ägde rum två gånger per år. Mjölken samlades in längs fasta körlinjer, skulle levereras i oförfalskat skick och inspektioner av ladugårdsskötseln tillåtas. Förfalskning eller försäljning till utomstående medförde uteslutning och förlust av andelarna. Sjögestadsmejeriet hade en styrelse om fem personer där kassaförvaltaren (men inte ordföranden) utsågs av stämman. Medlemmarnas rättigheter och skyldigheter baserades på åkerarealen. Inträdesavgifter erlades med en krona per hektar och vid stämman hade varje hektar en röst. Överskottet fördelades efter leveranser. Skummjölken återtog till ett öre per kilo och kraven på rena och oförfalskade råvaror och foderämnen var ovillkorliga. Brott mot reglerna kunde medföra avstängning eller uteslutning med förlust av insatskapitalet. Leveransplikt gällde och betalningen skedde efter fetthalt. Medlemmarna kunde åläggas

arbetsplikt och tvister hänsköts till tre utomstående, av vilka föreningen utsåg en och den klagande en varefter dessa valde den tredje, ett val, som inte kunde överklagas. 213

3.4.5 Samarbetsförsök

Det tilltagande antalet mejeriföretag alstrade behov av branschsamarbete. Det äldsta försöket av detta slag utgjorde antagligen Skånska mejeriföreningen, som bildades 1877 men av notiser i lantbrukspressen att döma hade svårt att få till stånd någon konkret verksamhet. Den upplöstes enligt uppgift 1880 och 1895 meddelades att dess kvarlämnade medel tillförts Föreningen för andelsmejerier. Den senare, som kan ses som ett resultat av propagandan för andelsmejerier åren kring 1890, konstituerades den 6 maj 1893 i Eslöv. Upprinnelsen var en mejerikurs på Hvilan hösten innan där man bl a behandlat frågan om samverkan mellan andelsmejerierna. Man såg en förening som rätta lösningen och utlyste ett förberedande möte i januari 1893 för att ta upp frågor om andelsmejeriernas spridning och utveckling, behovet av en samverkansförening samt frågor om betalningssätt, mjölkkontroll och samköp av foder.

Till att förbereda konstituerandet utsågs en kommitté bestående av landstingsmannen Nils Andersson, Slagtofta, direktören C O Hammargren, Oregården, agronomen Yngve Melander, Hvilan, konsulenten K F Lundin och utsädesföreningens sekreterare Wilhelm Flach. Dessa kom också att tillsammans med doktorn Nils Engström, Alnarp och mejeridisponenten Måns Jönsson i Löberöd utgöra den första styrelsen. Värt att notera är att Leonard Holmström, som satt ordförande vid det förberedande mötet inte återfanns på någon framträdande post i föreningen. Målsättningen var att ”verka för en sund utveckling af mejerirörelsen inom landet med speciellt afseende fästadt vid andelsmejerirörelsen”. Man skulle bl a ge ut skrifter och bedriva rådgivning. Föreningens säte var Eslöv.

Vid årsmötet 1894 meddelades att 18 mejeriföreningar med 1 600 medlemmar anslutit sig och att medlemsantalet totalt uppgick till 2 000. Styrelsen hade bl a arbetat med betalnings-, kontroll- och utbildningsfrågor och slutit ett rabattavtal. På agendan stod bokföringsfrågan och förslag om att bilda krets-föreningar. Samma frågor dominerade följande år då också en kartläggning av landets andelsmejerier presenterades. Antalet medlemsföreningar hade ökat till 33. Vidare beslöts att man skulle försöka minska den starka skånska dominansen och öka anslutningen från i första hand södra Sverige och ändra namn till Sydsvenska mejeriföreningen. Under detta namn fortsatte den några år och arbetade bl a med utbildnings- och transportfrågor. Sista sammanträdet hölls enligt uppgift 1904. 214

Regionala mejerierorganisationer uppstod också på andra håll. År 1887 bildades Gävleborgs och Dalarnas mejeriförening med 16 anslutna mejerier och bl a samköp och exportfrågor på programmet. Den tycks ha bestått av både privat- och andelsmejerier. Initiativtagare var kaptenen Axel Geijer i Storvik och anslutna mejerier fanns bl a i Korsnäs, Hedemora, Långshyttan och Husby. Föreningen existerade ännu 1895. Liknande föreningar tillkom i Värmland och Östergötland. Den senare, som bildades 1895, hade till uppgift att främja näringen genom att ta till vara nya rön och uppfinningar, bedriva samköp av förnödenheter och underlätta avsättning och transporter. 215

3.4.6 Andelsmejerirörelsen under 1890-talet

Frågan om andelsmejerirörelsens omfattning vid tiden för föreningslagens tillkomst är svår att entydigt besvara. Gustaf Liljhagen redovisade i sin statistik för 1895 322 andelsmejerier. Av dessa fanns 172 eller 53 procent i Götaland, 83 eller 26 procent i Svealand och 67 eller 21 procent i Norrland. Andelsmejerierna utgjorde 18 procent av det totala antalet mejerier i landet. Flest andelsmejerier fanns i Malmöhus, Kristianstads, Kopparbergs, Västerbottens och

Västmanlands län med respektive 48, 40, 38, 36 och 30 stycken eller tillsammans 60 procent. Helt utan andelsmejerier var Uppsala och Kronobergs län. Liljhagen var statens instruktör för mejerihushållningen med ingående kännedom om branschen och hans siffror har traditionellt accepterats av forskare och författare.

Samtidigt med Liljhagens rapporter publicerades i Lantbruksstyrelsens meddelanden också förteckningar över mejerier med bl a uppgifter om ägare och innehavare. 1895 års förteckning redovisar 146 andelsmejerier vilket är mindre än hälften av Liljhagens siffra och endast åtta procent av samtliga. Av förteckningens mejerier fanns 65 eller 45 procent i Götaland, 53 eller 36 procent i Svealand och 28 eller 19 procent i Norrland. Flest andelsmejerier uppvisade här Västmanlands, Hallands, Skaraborgs, Norrbottens och Örebro län med respektive 33, 19, 15, 13 och 9 stycken eller 61 procent av samtliga. Helt utan andelsmejerier var Kronobergs, Gotlands, Göteborgs och Bohus, Kopparbergs och Västerbottens län.

Av de län, som toppade Liljhagens statistik återfanns endast Västmanland bland de främsta i förteckningen medan skånelänen endast redovisade nio och Kopparberg och Västerbotten helt saknade andelsmejerier. Omvänt uppvisade Hallands, Skaraborgs och Örebro län sammanlagt endast 30 mejerier eller nio procent i Liljhagens statistik. Det var således både antalet mejerier och den geografiska fördelningen, som skilde de båda källorna åt. Samma skillnader fanns både 1890 och 1900 då Liljhagen redovisade 73 respektive 430 andelsmejerier mot mejeriförteckningens 43 och 204. Medeltalet för de tre mätåren 1890, 1895 och 1900 blir för Liljhagen 242 och för Lantbruksstyrelsens förteckning 131. Geografiskt skilde sig fördelningen främst mellan Götaland där Liljhagen i genomsnitt redovisade 52 procent av andelsmejerierna mot förteckningens 42 och Svealand där andelarna var respektive 25 och 36 procent. För Norrland låg medeltalet på 21 respektive 23 procent.

Av de ca 1 650 mejeriägare, som exklusive andelsmejerierna fanns i 1895 års mejeriförteckning utgjordes ca 200 av lokala bolag och resten av ett fåtal storbolag och ett stort antal privatpersoner. Med sin kännedom om de lokala förhållandena klassificerade Liljhagen uppenbarligen företagen ur båda dessa grupper som andelsmejerier. I fråga om bolagen gällde detta 36 mejeribolag i Västerbotten och ett 20-tal på Gotland och i Kalmar och Göteborgs och Bohus län. I Skåne, Blekinge och Dalarna extraherades däremot ca 135 andelsföretag ur personägarnas krets. Det kan tilläggas att Liljhagen redovisade sammanlagt 20 andelsföretag mindre än Lantbruksstyrelsens förteckning i bl a Hallands, Skaraborgs och Örebro län. Slutsatsen blir att antalet kooperativa mejeriföretag 1890, 1895 och 1900 enligt Lantbruksstyrelsen formellt uppgick till 43, 146 respektive 204 medan det reella antalet enligt en samtida auktoritet som Liljhagen var 73, 322 respektive 430. 216

3.4.7 I framstegets tjänst

Den moderna andelsmejerirörelsen utvecklades organisatoriskt i Danmark, men byggde på principer som utvecklats i Schweiz och även hade tillämpats i Tyskland. Det bolag med kooperativ karaktär, som Leonard Holmström startade på Hvilan 1880 och som ofta betraktats som Nordens äldsta andelsmejeri, återgick på två äldre skånska bymejerier i Felestad och Skartofta, vilka av allt att döma också arbetade enligt de schweizisk-tyska grundsatser, som introducerades i Sverige omkring 1860. Andelsmejeri blev Hvilan först 1890. Det var också först under 1890-talet som andelsmejerisystemet slog igenom i Sverige.

Övergången till andelsmejeriformen motiverades av ekonomiska och tekniska skäl och av behovet av modernisering och rationalisering av mejeriindustrin. Den framställdes som skalfördelarnas, kvalitetsproduktionens och biproduktansvändandets företagsform och propagerades av såväl lantbruksutbildare, mejerikonsulenter som separatortillverkare.

Propagandan och föreningsbildningen var intensivast i Skåne där en regional främjandeförening bildades 1893, vilken också ägnade sig åt samköpsverksamhet. Regionala samarbetsorganisationer av mer blandad karaktär tillkom i mer bolagspräglade områden som Gävle-Dala, Värmland och Östergötland. Dessa koncentrerade sig på samköp och transporter. Värt att notera är att propagandan till stor del fördes i TfL, som utgavs i Skåne men också att tjänstemän som mejerikonsulenterna Landberg och Liljhagen och den privatanställda Lundin spelade ledande roller. I fråga om de tidiga anmälningarna till handelsregistren intog Malmöhus län den ledande platsen men i övrigt visar den geografiska fördelningen att tanken på andelsmejerier var väl spridd i landet.

NOTER

202. Liljhagen, Gustaf: Några meddelanden rörande den svenska mejerihanteringen åren 1890 -1900 s 88 ff; Hedén, Hjalmar: Västernorrlands läns hushållningssällskap 2 s 122 f.
203. Rosengren, L F: Mejerihanteringen i Skåne s 5 ff.
204. Nannesson, Ludvig: Mejerihanteringsens företagsmässiga hantering intill 1932 (SMR 1932-1942) s 14 ff; Lundberg, Sverker: Hur, när och hvar Nordens första mejeriförening kom till. SLF 1907 s 313 ff; Holmström, Leonard: Om andelsmejeriernas uppkomst. TfL 1905 s 280; Schött, H: Östergötlands läns hushållningssällskaps historia II s 329 f; Västmanlands hushållningssällskaps historia 1815-1915 II s 209 och 226 ff; Väster-norrlands läns hushållningssällskaps historia 1805-1904 s 121 ff; Pudor 1904 s 99; Lundin 1900 s 24; Lantmannen 1924 s 456 f; SLF 1910 s 273 ff och 289 ff; Fyrtio år med Mjölkcenralen s 6.
205. Björn, Claus: Oprettelsen af Hjedding andelsmejeri 1882 (Nordisk Mejerindustri 5/1982) Hill, Dietrich: Parallel mejeriudvikling nord og syd for grensen (Andelsbladet 14/1982); Böggild, Bernhard: Maelkeribruget i Danmark s 592 ff.
206. Bör man tillråda de mindre mejerierna att upphöra och i stället upprätta bolagsmejerier. TfL 1886 s 498 ff och 528 ff.
207. Rasmussen, N: Andelsmejerirörelsen i Danmark. TfL 1889 s 749 ff, 1890 s 129 ff och 245.
208. Olsén, Herman: Reseanteckningar om mejeri- och ladugårdsskötseln i Danmark och Tyskland. Lantbruksakademins tidskrift 1896 s 222 ff.
209. Landberg, Nils: Andelsmejerisystemet. TfL 1890 s 612 ff och 645 ff.
210. Holmström, Leonard: Om andelsmejerier och mjölkens betalande efter fetthalt samt kornas rationella utfodring för uppnående af hög fetthalt i mjölken. TfL 1892 s 581 ff och 602 ff.
211. Berättelse öfver adertonde Allmänna svenska Landtbruksmötet i Malmö 1896 s 632 ff.
212. Lundin, K F: Om andelsmejerier (1890) s 37 ff, 42 ff, 49 ff, 56 ff, 62 ff, 65 ff och 78 f.
213. Några meddelanden rörande den svenska mejerihanteringen åren 1891-1895. Meddelanden från Kungl. Landtbruksstyrelsen 36 (1897:1) s 91 ff, 97 ff, 101 ff, 104 ff, 109 ff och 127 ff.
214. TfL 1880 s 209, 1893 s 47 ff, 88 ff och 344, 1894 s 242 och 256 ff, 1895 309 ff och 1896 s 685; Lantmannen 1893 s 42, 83 och 266, 1895 s 198 och 1896 s 606. Rosengren s 38 f.
215. TfL s 1887 s 610 f; Lantmannen 1895 s 97, 254 och 759 f.
216. Några meddelanden angående den svenska mejerihanteringen 1890 (Meddelanden från Kungl. Landtbruksstyrelsen 5/1891) s 22 f och mejeriförteckningen s 8 ff; Några meddelanden...(Meddelanden från Kungl. Landtbruksstyrelsen 1/1897. Nr 36) s 4 f och mejeriförteckningen s 7 ff; Några meddelanden ...(Meddelanden från Kungl. Landt-

bruksstyrelsen 10/1901. Nr 77) s 88 ff och mejeriförteckningen s 16 ff.

3.5 RINGRÖRELSEN

3.5.1 Brännvinskungen som filantrop

En av de märkligaste företeelserna inom den tidiga Kooperationen var ringrörelsen, som startades av brännvinskungen L O Smith 1883 och fick en snabb men kortvarig blomstring. Smith var främst känd för sina strider mot de s.k. Stockholms- och Göteborgssystemens inköps- och produktionsmetoder och för sin brännvinshandel på Fjäderholmarna utanför Stockholm. Han skapade sig en stor förmögenhet redan i unga år och då han vid mitten av 1870-talet började studera alkoholens verkningar, fann han förhållanden av sådan art att han beslöt ägna uppmärksamhet åt samhällsfrågorna. År 1880 gav han därför nationalekonomen Johan Leffler i uppdrag att i de större europeiska länderna studera arbetarnas strävanden till självhjälp. Leffler hade sedan tidigare goda förbindelser med de tyska s.k. katedersocialisterna i "Verein für Sozialpolitik". Leffler fick stort inflytande hos Smith och lyckades intressera honom för den engelska konsumentkooperationen. Smith besökte partihandelsföreningen CWS i Manchester och konsumentföreningen i Rochdale. Han studerade partihandelsorganisation men han menade att systemet inte passade för svenska förhållanden därför att de svenska arbetarna inte var mogna att bära upp en så komplicerad organisation. 217

3.5.2 Program och organisation

Smith ville inte ha konsumtionsföreningar. Han utvecklade i stället ett system med s.k. ringar. Varje ring skulle bestå av tusen medlemmar och varje stadsdel eller församling skulle ha en ring. Då ringarna var organiserade skulle man vända sig till de lokala handlarna och träffa avtal om varor och priser. Sådana inköpsringar hade funnits länge i Tyskland och Österrike och Smith avsåg att de skulle utgöra basen i en nationell konsumentkooperativ organisation. Ringarna skulle dra in privathandlarna under sitt inflytande och på så sätt skaffa sig en omfattande detaljhandelsorganisation. Fick man affärsnätet så skulle gratis kunde man sedan starta partihandels- och finansföretag och till dessa knyta företag inom försäkring, arbetsförmedling etc.

Den ringrörelse, som startade i Stockholm våren 1883 avsåg att sänka levnadskostnaderna och skulle vara gemensam för män och kvinnor. Namnet blev "Sällskapet arbetarnes ring" och skulle bestå av 20 ringar om tusen medlemmar vardera. Man skulle verka för ett gott och rättvist förhållande mellan arbetsgivare och arbetstagare. Medlemmarna skulle köpa sina förnödenheter i de butiker och matställen, som sällskapet anvisade och gemensamt hyra hus och garantera hyran. Öl borde köpas i fat för delning och om bryggarna kom på idén att höja priset, skulle man anlita landsortsbryggerierna.

De besparingar arbetarna gjorde genom att minska sina levnadskostnader skulle tas om hand i arbetarnas egen bank. Inlåningen skulle ske på två konton, sparsamhets- och depositionsräkning. Arbetsgivarna kunde sätta in lönerna direkt på sparsamhetsräkningen och arbetarna "drog" sedan pengar i mån av behov. Kontoöverskotten kunde sedan efterhand överföras till depositionsräkningen där räntan var något högre. Banken skulle lämna lån till de handlare, slaktare, bagare, bryggare, fastighetsägare m fl, som förbundit sig att leverera varor eller tjänster till ringarna. Man skulle även hjälpa till att finansiera nykterhetsvärdshus. Delägarna skulle också få låna men bara till produktiva ändamål. Hantverkare och småföretagare skulle kunna ordna sina avsättningsfrågor genom banken.

Teckningslistor spreds över hela landet, handlarna i Stockholm uppmanades lämna offerter och ett förslag till bolagsordning för Aktiebolaget Arbetareringens Bank skickades ut. Banken bildades den 2 september 1883, Smith blev ordförande och Leffler direktör. Efter en tid blev emellertid banken inblandad i decenniets hus- och tomtjobberi och begärdes i konkurs. Efter Smiths och Lefflers avgång omvandlades den 1886 till vanlig affärsbank.

Sitt sociala program lanserade Smith i form av ett ”öppet brev till Sveriges arbetare” hösten 1883. Det var tryckt på gult papper och gick därför under namnet ”gula brevet”. Smith tänkte sig fyra landsomfattande organisationer: arbetarnas ring med centralstyrelse i Stockholm, minuthandlarnas ring, bestående av de till ringarna anslutna handlarna och med uppgift att rationalisera detaljhandeln, industri- och hantverksringen med uppgift att organisera produktion och export och lantbruksringen, som skulle förbättra brukningsmetoderna, jordfördelningen och avsättningen. Dessa ringar skulle bära upp arbetarebanken, vilken skulle bli landets största bank, svara för kapitalanskaffning, import och export och fungera som partihandelsföretag för minuthandlarnas ring. Banken skulle ha agenter i de större länderna för att övervaka marknaderna, göra inköp och undersöka avsättningsmöjligheterna för svenska varor. Den skulle fungera som kooperativ centralorganisation.

Smith beräknade att ca 60 procent av arbetarnas inkomster användes till mat, vilken av flera orsaker måste betraktas som underhaltig. Man borde därför i första hand sluta rabattavtal med handlarna. För städernas del kunde matfrågan också lösas genom centrala ångkök. Kostnaderna kunde då sänkas, kvaliteten kontrolleras och husmödrarna befrias från matlagningen. Smith hade sänt Leffler till Tyskland och två ingenjörer till Amerika för att studera ångkök. Dessa skulle ägas och drivas av arbetarna men ett försök i stor skala i Stockholm 1884 misslyckades. Andra varor, som tillhörde livets nödtorft skulle anskaffas där man kunde få dem bäst och billigast och köpas i stora kvantiteter.

En central arbetsförmedling skulle inrättas i Stockholm med ringarna som lokalkontor. Arbetare, som visat studieintresse skulle ges företräde. Sjöfolket fick rådet att bilda ringar för att anskaffa kooperativt ägda fartyg. 218

3.5.3 Ringrörelsen i praktiken

De första ringarna bildades våren 1883. Rörelsen stöddes av en rad tidningar och uppfattades av många som lösningen på tidens sociala problem. Ringar tillkom i 61 städer och totalt uppskattades antalet till 400–500. De flesta ringarna fanns alltså utanför städerna. En av de viktigaste anledningarna till att rörelsen fick så snabb spridning på landsbygden var enligt Sjölin de kooperativa inslagen i Smiths sociala program. Tiden tycktes inne för en ny kooperativ period och på många håll hade man traditioner att falla tillbaka på.

Ringarna i Gävle spelade en viktig roll. Den bildades 1883, träffade avtal med handlare om rabatter, inrättade en platsförmedling och bildade en spar- och lånekassa. Hösten 1884 bildades ett handelsbolag, som öppnade tre butiker i staden och även spelade en framträdande roll vid bildandet av ringar på landsbygden. Man drev handel med ett betydande antal ringar, drev propaganda och upplysningsverksamhet och fungerade som central i sin del av landet. Bolaget upplöstes 1888 beroende på att handeln med landsbygdsringarna orsakat förluster men flera ringar levde kvar i många år.

Ringrörelsen i Norrland gick sina egna vägar. Den hade sitt centrum i Sundsvall och var utpräglad kooperativ. Ränderna satt i sedan arbetareföreningarnas dagar då Olof Wikström drev fram en omfattande kooperativ rörelse. Redan innan Smith började hade man 1881 hållit ett stort arbetarmöte i Söderhamn för att diskutera handeln i Norrland. När ringrörelsen startade var man tveksam men då de kooperativa dragen började framträda blev det fart på

rörelsen. Budet gick till Olof Wikström men han tvekade att gå i spetsen eftersom han blivit helt ruinerad förra gången. Han accepterade dock ännu en gång, bildade ringar, upprättade partihandel och skaffade magasin. Efter ett år hade sundsvallsringen 4 000 medlemmar i 22 ringar vid sågverken och i byarna mittals från staden. Smith besökte Sundsvall hösten 1884 men någon förståelse mellan honom och Wikström uppstod inte. Den senare ville skapa en kooperativ rörelse för Norrland och saknade intresse för de centrala företagen i Stockholm. Men han lyckades inte heller denna gång och orsaken var främst brist på kapital. Ringarna mötte också hårt motstånd från sågverksägarna eftersom de hotade trucksystemet.

På landsbygden bildade man antingen sektioner av någon stadsring eller självständiga ringar, som avsatte sektioner i närliggande byar. Exempel på de förstnämnda fanns i Gävle och Sundsvall och på de senare bl a i By arbetarering i Folkare härad i Dalarna. Denna bildades 1883 och hade sektioner i Horndal, Morshyttan, Näs och Bredgrind. Man köpte varor för 40-50 000 kronor om året, huvudsakligen från Valbo handelsaktiebolag utanför Gävle, vilket hade kooperativa traditioner från 1860-talet och försåg minst tolv ringar med varor.

Lokalt arbetade man med både delningslag och ringar. Delningslaget var en lös sammanslutning av hushåll för att till lägsta kostnad anskaffa varor. Man valde en varuutdelare eller inköpare, som köpte in varor i större partier för delning mellan de rekviderande hushållen. Laget hade inga avgifter och någon kapitalbildning förekom inte. Ersättningen till inköparen betalades ibland av delningslaget ibland av handlaren, som då satte priserna något högre. Delningslagen var ingen ny företeelse när ringrörelsen började utan hade långt tidigare bl a funnits vid bruken där folket sände bud till staden med förbönderna. Sådana delningslag förekom sedan långt tillbaka också i Dalarnas skogs- och jordbruksbygder.

Ringarna var däremot förhållandevis fasta sammanslutningar med program, stadgar, årsavgifter och regelbundna möten. Handeln skulle skötas av köpmännen med vilka ringen träffade avtal om rabatter eller återbäring. Medlemmarna fick vända sig direkt till handlaren, köpen bokföras och rabatterna utbetalas på bestämda tider. Ringarna sysslade vidare med sjuk-, begravnings- och lånekassor m m.

Rena ”brännvinsringar” bildades bl a i Lönneberga i Småland, Enhörna i Östergötland och i Ånge. Man brukade i ringens bod lägga fram en lista för gemensamma köp av julbrännvin. I Ånge hotade nykterhetsfolket att ”utrota” ringens handelsbod men sedan Wikström medlat återställdes friden och handeln kunde fortsätta.

Försök att samverka utöver den rena handeln gjordes också. Ett av de största mötena hölls sommaren 1884 vid Ringsjön i Skåne. Inte mindre än 24 föreningar infann sig och antalet deltagare uppskattades till 20 000. Samtidigt hölls ett möte i Arboga med ringarna i Eskilstuna, Västerås, Köping, Kungsör, Medåker, Jäder, Fellingsbro, Näsby och Ramsberg. Man planerade en centralkommitté för hela området. Något senare hölls ett möte i Halmstad med ringar från Skåne, Småland och östra Halland och därpå liknande möten i Frövi och Gravefors. År 1885 hölls ett stort möte i Eskilstuna där frågorna från Arbogamötet togs upp på nytt och man föreslog en riksomfattande centralstyrelse i Stockholm.

Det viktigaste var emellertid det s.k. norrlandsmötet i Bollnäs den 25 juli 1885. Initiativet togs av Wikström, som drabbade samman med Smith och menade att man i Norrland inte kunde få någon nytta av den planerade partihandeln i Stockholm. Smith var av annan åsikt och menade att det avgörande var att nå så stora volymer som möjligt för att få ned priserna. Hösten 1884 inrättades Centralkommittén för Norrlands Arbetareringar med säte i Gävle, som emellertid tycks ha haft en obemärkt tillvaro.

Smith berättade i sina memoarer att han studerade den engelska konsumentkooperationen och sökte omplantera dess idéer i svensk jordmån och att arbetarringarna som mest hade 145 000 medlemmar. Förebild för arbetarbanken var CWS' bankavdelning i Manchester och Smith ansåg att denna i Sverige ”skulle omstöpas i form av

en folkbank i detta ords egentliga bemärkelse samt sålunda så småningom blifva förlagsman för de kooperativa föreningar, som uppstodo här och hvar i landet och hvilkas antal på ett glädjande sätt år efter år ökades”. Han startade också en partihandelsförening, som skulle förse ringarna med deras behov av varor till lägsta möjliga pris utan annan vinst än ränta på rörelsekapitalet. 219

3.5.4 Smith och lantbruket

Smith reste mycket och såg hur den ena sockerfabriken efter den andra växte upp i Tyskland, Frankrike och Österrike, hur betfälten blev allt större och hur snabbt betsockret vann spridning. Han tecknade kontrakt med betodlare kring Uppsala och Västerås och anlade ett provbränneri på sin gård Skälby norr om Stockholm.

Smith avsåg att bilda en sockertrust med säte i Stockholm och anlägga en stor fabrik med ett nät av samverkande fabriker i hela området söder om Mälaren. Fabriken byggdes vid Inedal och fick modernast tänkbara utrustning. Smith satsade vidare pengar på en avhandling om sockerbetsodling inom Lantbruksakademins ram, lät trycka den och spred den bland lantbrukarna. Föredrag ordnades och samtliga län inventerades med hänsyn till deras möjligheter för betodling. Smith försåg alla med fröer och anordnade försöksodlingar ända uppe i trakten av Haparanda. Bönderna var emellertid försiktiga och Smith måste till slut ge med sig.

Smith var genom brännerierna, som levererade hans råspnit, nära förbunden med lantbrukarna. Lantmannapartiet anlidade honom som expert i jordbruksfrågor och som författare av motioner, främst i brännerifrågor. Han försökte också ordna spannmålsexport under goda år, han studerade och hemförde lantbruksmaskiner och stödde odlingsförsök. 220

3.5.5 En originell skapelse

Ringrörelsen byggde på ett bredare koncept än arbetareföreningarnas Kooperation. Socialt vände den sig till hela den arbetande befolkningen inom industri, sjöfart, handel, hantverk och lantbruk och den avsågs omfatta även verksamheter som arbetsförmedling och restauration. Den var hierarkiskt konstruerad med en stor bank i centrum för de ekonomiska aktiviteterna. Inom dagligvaruhandeln anknöt man till den befintliga strukturen i stället för att bygga ett eget butiks- och distributionsnät, vilket minskade investeringsbehovet väsentligt. Inom hantverket och lantbruket måste man däremot skapa nya enheter. Konceptet var så vittfamnande att det kan vara befogat att tala om en helkooperativ ekonomi för de grupper, som berördes. Någon direkt förebild fanns inte utan Smith fogade uppenbarligen samman komponenter från olika utländska företeelser till en egen skapelse med samhällsutopisk karaktär. Särskilt tanken med en bank som nav för alla de olika verksamheterna förefaller originell och framåtsyftande även om ansatser fanns hos både Schulze och Raiffeisen.

Som praktiskt samhällsexperiment kom ringrörelsen att dela många tidigare utopiernas öde att efter inledande framgångar snabbt försvinna igen. Liksom Owen, Fourier, Cabet och andra försökte Smith organisera ett nytt samhälle ovanifrån, i Smiths fall dessutom med betydande tillskott av egna medel men också med en belastning i form av mäktiga personliga motståndare inom näringsliv och förvaltning. När därtill enighet inte gick att uppnå inom de egna leden var visionen dömd att misslyckas.

NOTER

217. Sjölin 1948 s 54 och 56 ff.

218. Sjölin 1948 s 58 f, 75, 78, 103 f, 120 f, 123 f och 165 f.

219. Sjölin 1948 s 167 f, 173 f, 176 ff, 179 ff och 198; Smith, L O: Memoarer (1913) s 68 ff.

220. Sjölin 1948 s 199 ff.

3.6 1895 ÅRS FÖRENINGSLAG

3.6.1 1885 års utredning

Den 30 december 1885 tillsatte regeringen en utredning för att utarbeta förslag till lagar om solidariska bolag, aktiebolag och föreningar för ekonomisk verksamhet. Därutöver infördes en lag om handelsregister 1887. Utredningen, som alltså skulle se över hela spektrat av företagsformer, hade fem ledamöter men dess arbete försenades genom att två av de tongivande – bankdirektörerna A O Wallenberg och J H Palme – lämnade arbetet på ett tidigt stadium. Dessa och andra personförändringar medförde att förslagen presenterades först sommaren 1890. Betänkandet innehöll förslag och motiveringar till lagar om enkla bolag och handelsbolag, aktiebolag, ekonomiska föreningar och försäkringsbolag. Som bilaga intogs en av sekreteraren Hjalmar Hammarskjöld utarbetad översikt över lagstiftningens utveckling och över det svenska föreningsväsendet. Den sistnämnda omfattade 81 sidor av vilka sju ägnades en inledande översikt och därefter behandlade 26 sidor konsument-, 11 producent- och 37 bostadsföreningar. Framställningen grundades på en rundfråga till länsstyrelserna kompletterad med uppgifter ur det nyinrättade handelsregistret och har av bl a Walter Sjölin kritiserats för brister i faktaunderlaget beträffande de konsumentkooperativa företagen. 221

3.6.2 Förslaget

Utredningen ansåg att det främst var konsument-, mejeri- och bostadsföreningarna, som hade behov av en lag om ekonomiska föreningar. Förslaget om en föreningslag motiverades med att aktiebolagsformen passade dåligt för självhjälpföretagen och med att dessa måste tillförsäkras rättskapacitet. Särskilt viktigt var att lösa frågan om medlemmarnas ansvarighet för föreningarnas förbindelser. Däremot avsåg man inte att detaljreglera verksamheten utan ville enbart ge juridiska ramar inom vilka föreningarna kunde utvecklas. Ett alltför snävt regelverk befarade man skulle kunna hämma föreningsformens utveckling.

Förutsättningen för att uppnå rättskapacitet var att de ekonomiska föreningarna registrerades. Lagens första paragraf slog fast att en ekonomisk förening, som antagit stadgar och utsett styrelse kunde registreras och därmed bli rättskapabel inför domstolar och myndigheter. Ansökan om registrering skulle göras av styrelsen och åtföljas av stadgar, som egenhändigt undertecknats av styrelseledamöterna samt vidimerad medlemsförteckning och protokoll från det sammanträde, som antagit stadgarna och valt styrelse och firmatecknare.

Länsstyrelserna ålades att föra register över de ekonomiska föreningarna med uppgifter om när stadgarna antagits, föreningens firma och ändamål, medlemmarnas grad av ekonomisk ansvarighet, styrelsens ledamöter och firmatecknare. Lokalt skulle registreringen av föreningar tillkännages i pressen och därutöver en landsomfattande förteckning årligen publiceras genom myndigheternas försorg. Registrerade föreningar skulle i stadgarna ange graden av medlemmarnas ekonomiska ansvar medan man i oregistrerade föreningar utan rättskapacitet ålade dem, som gjort ekonomiska åtaganden för föreningens räkning fullt personligt ansvar för dessa.

Stadgarna skulle innehålla uppgifter om föreningarnas firma, hemort och ändamål, insatsernas storlek och inbetalningssätt, medlemmarnas ekonomiska ansvar, styrelsens

sammansättning och beslutsförmåga, revision och räkenskapsår samt förfarandet vid kallelse till sammanträden. Föreningens firma skulle ensamt eller i sammansättning innehålla ordet ”förening” och med förkortning ange om medlemmarna åtagit sig begränsat (m b p a) eller obegränsat (m o p a) personligt ansvar för föreningens skulder. Saknades sådan förkortning bedömdes föreningen arbeta utan personligt ansvar (u p a).

Lägsta antalet medlemmar, som krävdes för att bilda en förening sattes efter internationella förebilder till sju men ändrades senare till fem. Om antalet under mer än tre månader var lägre måste föreningen upplösas. Styrelsen kunde efter skriftlig ansökan när som helst anta nya medlemmar och medlemmarna efter skriftlig uppsägning lämna föreningen vid utgången av det räkenskapsår, som inföll närmast efter det att en månad förflutit sedan uppsägningen. Öppenheten var alltså villkorlig och fördröjningen vid utträde dikterades både av omtanke om föreningens ekonomi och hänsyn till borgenärer i konkursituationer.

Medlemmarna hade rätt att delta i föreningens skötsel och hade en röst var. Rösträtten fick inte utövas genom ombud, majoritetsbeslut gällde och ordföranden hade utslagsröst vid lika röstetal. Principen en medlem – en röst motiverades med önskvärdheten att eliminera kapitalets inflytande, dock krävdes enhälliga beslut vid ökning av medlemmarnas ekonomiska ansvarighet. Styrelsen kunde bestå av en eller flera medlemmar och utses på högst två år med rätt till omval. Den svarade för firmateckning, medlemsförteckning, årsredovisning och likvidering av föreningen. Revisorer utsågs för högst två år, hade ständig tillgång till föreningens räkenskaper och handlingar och möjlighet att vid behov sammankalla medlemsmöten. Däremot krävde lagen inte skriftlig revisionsberättelse eftersom räkenskapssterminerna ofta var mycket korta.

När det gällde frågan om vilka föreningar, som borde omfattas av lagen om ekonomiska föreningar konstaterade utredningen att det i Sverige existerade ett betydande antal produktions-, konsumtions-, bostads- och byggnadsföreningar. Man framhöll samtidigt att kredit- och sakförsäkringsföreningarna stod de nämnda kategorierna nära. Däremot var man mer tveksam om huruvida föreningar av socialförsäkringsnatur som sjuk- och begravningskassor, livförsäkrings-, pensions- eller olycksfallsförsäkringsföreningar borde hänföras till denna grupp. Ideella föreningar avvisades uttryckligen. Orsaken till att försäkrings- och kreditföreningarna inte föreslogs bli underställda föreningslagen var att de var föremål för andra utredningar och åtgärder. 222

3.6.3 Beslutet

Ett långvarigt dröjsmål till trots undergick förslaget till lagstiftning inte några större förändringar i kommittéarbetet och särskilda utskottet våren 1895, vilket möjligen kan förklaras av att Hammarskjöld var sekreterare också i det översynsarbete, som föregick riksdagsbehandlingen. Särskilda utskottet kom till slutsatsen att ”det efter den nya lagens ikraftträdande det åtminstone högst sällan kan vara av verkligt behov påkallat att använda aktiebolagsformen för kooperativa syften”. Utskottet framhöll att skillnaden var betydande i fråga om det ekonomiska syftet. Aktiebolaget tillkom vanligen för renodlade förvärvsändamål medan föreningarna ”åsyfta att stödja medlemmarnas hushållning”.

Det var först vid behandlingen i riksdagens andra kammare den 24 april, som en principiell diskussion kom att föras om ett av huvudmotiven bakom lagens tillkomst, nämligen medlemmarnas ekonomiska ansvarighet. Enligt utskottsförslaget borde lagen godkänna föreningar både med och utan personligt ansvar. Graden av ansvarighet skulle avgöras av medlemmarna vid konstitueringen. I kammaren föreslog emellertid vice talmannen Fredrik Östberg i Brantshammar att ekonomiska föreningar juridiskt skulle likställas med aktiebolag och att följaktligen endast föreningar utan personligt ansvar skulle omfattas av

lagen. Östberg, som var godsägare, direktör i Stockholms mjölkförsäljningsbolag, styrelseledamot i flera banker och medlem av hushållningssällskapets förvaltningsutskott och sålunda representerade en solid näringslivserfarenhet, fick stöd av flera tunga namn som Ivar Månsson i Trää, Daniel Persson i Tällberg och David Bergström. Kammararens majoritet stödde också ändringsförslaget vilket också blev riksdagens gemensamma beslut den 11 maj. Lagen trädde i kraft fr.o.m. 1897. 223

3.6.4 Sammanhanget

Frågan om förebilderna för den svenska föreningslagen kan besvaras utifrån 1885 års utredning. Avsnittet om de utländska bolags- och föreningsrättens utveckling visar otvetydigt att huvudinflytandet utgick från den tyska föreningslagstiftningen. Det gällde vilka föreningstyper, som omfattades av lagen, bestämmelserna om rättskapacitet, registrering, namnskick, lägsta medlemsantal och handel med utomstående. Liknande regler fanns efter tyskt mönster också i exempelvis Belgien, Holland, Schweiz och Österrike. En punkt där tyskarna tenderade att vara mer restriktiva än grannländerna gällde medlemmarnas ansvar. U p a-föreningar accepterades t ex bara i modifierad form i 1889 års tyska föreningslag medan de däremot godtogs fullt ut i länder som Belgien, Holland, Schweiz och Ungern.

Sverige anslöt sig i ansvarighetsfrågan till den senare linjen. Orsaken var kanske delvis rent praktisk men också att u p a-formen genom den praxis domstolarna etablerat i fråga om föreningsföretag de facto redan existerade i Sverige. Utredningen konstaterade att ”enligt den allmänna uppfattningen anses medlemmar af nu bestående ekonomisk förening icke vara personligen ansvarige för föreningens förbindelser” och att man bedömde ”rättsmedvetandet i detta hänseende vara så stadgadt, att något särskildt firmatillägg ej erfordras för att utmärka att endast föreningens tillgångar häfta för dess förbindelser”.

Den svenska föreningslagen kom i ett internationellt perspektiv tämligen sent. En fråga, som automatiskt infinner sig är däremot varför tiden mellan utredningsförslaget och riksdags-behandlingen blev hela fem år. Sjölin har noterat dröjsmålet utan att ge någon förklaring men menar att ”förslagen inte förlorade på väntetiden, ty även om de slutgiltiga förslagen i sina huvuddrag inte avvek från kommitténs, var de dock betydligt klarare i formuleringarna och detaljerna och det är uppenbart att lagstiftarna sökte avlyssna och fånga den verklighet, som låg bakom kraven på just denna lagstiftning”. Han påpekar vidare att ”det mest påfallande draget i denna lag är nog dess strävan att låta människan, personligheten, komma till sin rätt framför kapitalintressena”. Lagen var kooperativ och det internationella inflytandet bidrog i hög grad till detta.

Som viktigast framstår annars att lagen tillförsäkrade Kooperationen rättskapacitet och att de registrerade föreningarna fick möjlighet att arbeta med tidsenliga ansvarighetsregler. Därtill innebar registreringsförfarandet en viss standardisering av företagsfloran. Men trots att myndigheterna behandlat både ”aktiebolag med kooperativ prägel” och företag i föreningsform välvilligt innebar av allt att döma den långa tidsutdräkten mellan aktiebolagslagen 1848 och föreningslagen 1895 en betydande tempoförlust vid etableringen av den kooperativa rörelsen i Sverige. 224

NOTER

221. Förslag 1890 s IV; Hammarskjöld s 96 ff; Sjölin 1960 s 67 f; Johansson 1999 s 9.

222. Förslag 1890 s 39 ff och 134 ff; Hammarskjöld s 97 ff; Sjölin 1960 s 77; Johansson 1999 s 12 ff.

223. Riksdagstrycket 1895 2 saml. 2 avd. 1 bd. Kommittébetänkanden s 39 ff och 134 ff;

Särskilda utskottets protokoll 1895:I 2-3 och II 3-4; Andra kammarens protokoll 1895:III s 40 ff och IV s 26 f; Första kammarens protokoll 1895
224. Hammarskjöld s 22 ff, 28, 30 f och 37; Förslag 1890 s 140; Sjölin 1960 s 76 f; Johansson 1999 s 14 f.

3.7 KOOPERATIVA MILJÖER OCH IDÉBÄRARE

3.7.1 Drivkrafter i Europa

Kooperationens metamiljöer under 1800-talets senare hälft fanns i Frankrike, England och Tyskland. Gemensamt för dessa var att de kooperativa rörelserna utvecklades i nära samspel med det folkliga bildningsarbetet. I Frankrike presenterade patentbyråtjänstemannen Philippe Buchez i början av 1830-talet i tidningen *L'Atelier* tankar på folkbildande arbetarföreningar, kooperativa banker och produktionsföreningar för hantverkare och arbetare. En annan tidig kooperatör var Louis Blanc, som i motsats till Buchez ansåg att staten skulle leda och finansiera föreningarna, vilket under 1848 års revolution ledde till försöken med de s.k. nationalverkstäderna, vilka tillsammans med arbetarföreningarna av både ekonomiska och politiska skäl upplöstes efter ett par år. Kooperationen återhämtade sig emellertid och under 1860-talet startade ett flertal större produktions- och kreditföreningar av G P Beluze, Léon Say och Léon Walras jämte konsumtionsföreningar av Rochdaletyp. År 1867 tillkom också en lag om ekonomiska föreningar. Händelserna 1870–71 sopade emellertid bort många kooperativa företag och först 1884 kunde arbetskooperativen bilda en riksorganisation, som 1885 fick en konsumentkooperativ motsvarighet.

I England bildades 1829 British Association for the Promotion of Co-operative Knowledge, som bedrev både kooperativ propaganda och allmän upplysningsverksamhet. Robert Owen experimenterade med kooperativa lokalsamhällen, William King med konsumentföreningar och 1844 bildade 28 vävare den berömda konsumentföreningen i Rochdale. Omkring 1848 började de s.k. kristna socialisterna Frederic Denison Maurice, J M Ludlow, Charles Kingsley, Thomas Hughes och Edward Vansittart Neale planera arbetarföreningar efter franskt mönster, vilka importerades av Ludlow och Neale. Resultatet blev ett sällskap för främjandet av arbetarföreningar, som senare propagerade även för produktions- och konsumtionsföreningar. Vidare startade man ett Working Men's College för bildningsändamål och en kooperativ agentur i London. Störst framgång hade konsument- och bildningsföreningarna. Man fick också en lagstiftning – The Industrial and Provident Societies' Act – 1852. År 1863 bildades den konsumentkooperativa riksorganisationen Co-operative Wholesale Society (CWS), den skotska motsvarigheten SCWS tillkom 1868, den propaganda- och upplysningsinriktade Co-operative Union (CU) 1869 samt ett produktionskooperativt förbund 1882. London blev också säte för världsorganisationen International Co-operative Alliance (ICA) 1895.

I Tyskland följde utvecklingen samma banor som i England och Frankrike. Socialreformatorer som Ludwig Gall, Georg von Viehbahn, Carl Degenkolb, Adolf Lette, G S Liedke, Victor Aimé Huber och Wilhelm Weitling tog starka intryck från Frankrike. I Berlin bildades 1844 Centralföreningen för de arbetande klassernas väl, som främst inriktades på folkbildning och fick flera efterföljare. Händelserna 1848 innebar ett starkt uppsving för de liberala idéerna och bl a juristen Hermann Schulze-Delitzsch började organisera kredit-, råvaru- och produktionsföreningar bland hantverkarna. Rörelsen tog fart under 1850-talet och 1859 tillkom en centralbyrå för Schulzes föreningar, som 1864 ombildades till Allgemeine Verband der auf Selbsthilfe beruhenden deutschen Erwerbs- und Wirtschafts-

genossenschaften. Trots betydande svårigheter lyckades Schulze även få en kooperativ lag, som han själv skrivit, antagen 1867. Inom lantbruket började den religiöst influerade lantborgmästaren Friedrich Wilhelm Raiffeisen med kreditföreningar under 1850- och 60-talen och bildade Generalverband der deutschen Raiffeisen-Genossenschaften 1877. Han fick en konkurrent i den liberalt inriktade och Schulze-Delitzsch närstående Wilhelm Haas, som främst arbetade med inköpsföreningar och 1883 bildade Reichsverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften. Tyskland hade därmed tre inbördes konkurrerande organisationer, vilka tilldrog sig ett betydande internationellt intresse.

Ideologiskt var de folkbildande och kooperativa rörelserna övervägande liberalt orienterade men det förekom även kristna influenser exempelvis hos Buchez, de kristna socialisterna och Raiffeisen. När det gällde Kooperationen på landsbygden och inom lantbruket spelade av naturliga skäl arbetarföreningarna en underordnad roll som bildningsorganisationer. I Tyskland fyllde i stället de s.k. kasinona, som var kombinerade sällskaps-, bokförmedlings- och bildningsorgan denna uppgift.

Under 1880-talet framträdde också Italien, som ett utvecklat land med en mångfald organisationer, som mestadels tillkommit efter engelska och tyska förebilder. På ett speciellt område – nämligen mejerihanteringen – förtjänar för perioden före 1870 särskilt Schweiz och för tiden efter 1885 Danmark att framhållas. Det senare landet var också ledande i fråga om andelsslakteriernas utveckling. 225

3.7.2 Idéspridning i Sverige

Ur svensk synpunkt var Tyskland det viktigaste föredömet före 1895. De arbetskooperativa företag, som uppstod i början av 1850-talet hade visserligen engelska och franska förebilder men dels var antalet företag litet dels fick de grundläggande idéerna inte tillnärmelsevis lika stor uppmärksamhet, som kom Schulzes rörelse till del åren kring 1865. Rochdalekooperationen presenterades både av Hamilton och Rundbäck och influerade Smith och Leffler men några bestående resultat avsatte den inte förrän G H von Koch introducerade den inom den socialistiska arbetarrörelsen 1898-99.

lantbrukets del kom - bortsett från hushållningssällskapens samköp och von Kraemers bolag - de första externa impulserna från Schweiz när principerna för producentägda bymejerier introducerades 1859-60. Hushållningssällskapen utvecklade under 1860 - talet betydande aktiviteter för att implementera bymejerierna men utan varaktig framgång. Man tycks heller inte ha lagt sig vinn om att tillämpa de schweiziska principerna. Huvudintresset var uppenbarligen att snabbast möjligt få igång själva produktionen. Redan 1865 startade de första mejeribolagen och fr.o.m. 1870 fortgick bolagiseringen ostörd och t o m understödd av sällskapen tills resultaten försämrades till följd av bolagsmejeriernas inbyggda svagheter och K F Lundin m fl under åberopande av exempel från Danmark lanserade andelsmejeriet som den nödvändiga förutsättningen för mjölkhushållningens utveckling. Följden blev en markant ökning av antalet andelsmejerier även om några utpräglade bolagsmejerilän höll fortsatte som förut in i det nya seklet. Det kan tilläggas att särskilt H A Lidholms framgångsrika bolag i Mälardalen spelade stor roll som förebild för de producentägda länsbolag, som tillkom på flera håll.

Det mest substantiella tillskottet till den kooperativa rörelsen i Sverige under den livliga idéimporten vid mitten av 1880-talet utgjorde de andelsmejerier av dansk modell, som av lantbrukstidningarna introducerades för en större publik och till en början fick starkast genomslag i Skåne. Idémässigt innebar dessa ett återknytande till de schweiziska principer, som lanserats 25 år tidigare och de jämnade vägen för förnyare som Lundin och Liljhagen.

Även om starten var tvekande så blev andelsmejerierna den utan konkurrens största kooperativa framgången inom lantbruket före föreningslagens tillkomst 1895.

De tidiga företagen i Vadstena och på Hvilan hade emellertid av allt att döma annan bakgrund. Vadstena kan möjligen ha inspirerats av något objekt Alfred Nathorst studerat under sina utlandsresor medan Hvilan under sitt första decennium drevs som aktiebolag med kooperativ prägel närmast efter de schweiziska principer, som bl a tillämpats vid mejerierna i Felestad och Skartofta. I Skåne bildades också den kraftfullaste främjandeföreningen för andelsmejerirörelsen 1893 medan dess motsvarigheter i Dalarna-Gävleborg, Värmland och Östergötland hade en mer renodlat kommersiell inriktning. Danmark hade både i fråga om mejerierna och slakterierna en betydligt enhetligare och starkare profilerad organisationsstruktur än Tyskland där man vacklade mellan olika organisationsmodeller och Sverige, som länge höll fast vid sina folkbolagslösningar.

Ljungbergs och arbetareföreningarnas propaganda för Schulzes organisationsmodell riktades inte till landsbygdsbefolkningen och avsatte heller inga resultat inom lantbruket möjligen med undantag för några få folkbanks. Däremot fick man kännedom om de inköpsföretag, som den Schulze närstående Wilhelm Haas startat på landsbygden i Hessen med början 1873. Inom Skaraborgssällskapet var man underrättad om dessa senast 1880 och man hämtade också modellen till 1895 års centralförening därifrån. Lennart Kleberg studerade Haas' föreningar på ort och ställe och informerade om dem 1886. Den ende svenske kooperatör, som tycks ha haft personlig kontakt med Schulze var Rundbäck under sin studieresa 1867. Rundbäck intresserade sig av naturliga skäl främst för samköpsföretagen och nämner inte den tyska lagstiftningen, som utformats av Schulze, vilket framstår som anmärkningsvärt mot bakgrund av att Rundbäck var klart medveten om att de svenska handelsbolagen representerade en problematisk och internationellt isolerad företagstyp. Förklaringen kan möjligen vara att Rundbäck ansåg den engelska modellen överlägsen och att Schulzes föreningar inte bedrev någon omfattande verksamhet på landsbygden.

Raiffeisen tycks fram till 1885 ha varit i stort sett okänd i Sverige. Hans kreditföreningar introducerades i samband med den statliga kreditutredningen av O W Staël von Holstein och i Lantbruksakademien av Johan Leffler. Av dessa svarade Leffler för den mest spektakulära presentationen medan Holstein stod för den grundligare och mer genomtänkta. Propagandan till trots fick kreditföreningarna föga genomslag. Man arbetade hellre med att försöka reformera hypoteksbankerna och i övrigt litade man till sparbankerna trots att dessa inte prioriterade driftskrediter.

Försöken att få tillstånd lantmannaföreningar inspirerades av engelsk-danska och tyska exempel. Namnen på de föreningsbildningar, som kom till stånd på Falbygden 1880 och i Örebro län 1883 förefaller närmast ha danskt ursprung medan centralföreningen i Skaraborg 1895 formats efter förebild från Haas' organisation i Tyskland. Lantbruksklubbarna, som bildades inom hushållningssällskapen och bl a främjade inköpsföreningar visade likheter med de tyska kasinona, som Raiffeisenorganisationen samarbetade med. I dessa tillkom inköpsverksamheten ofta som en sekundär funktion efter önskemål från medlemmarna, vilket t ex var fallet i Tierp, Fellingsbro och Nyed. I Sverige var Christian Lovén en förespråkare för Raiffeisens sätt att organisera samköpen. Liksom i Danmark fanns i Sverige före 1895 också en tendens att låta andelsmejerierna sköta vissa samköp. Därtill kom att handelsbolagen i vissa områden spelade ungefär samma roll för inköpsverksamheten som konsumentkooperationen på den danska landsbygden.

Ett originellt koncept med inslag från både engelsk och tysk Kooperation utgjorde ringrörelsen. Den riktade sig till den arbetande befolkningen inom industri, handel, lantbruk, hantverk och sjöfart och anknöt i förekommande fall – främst i fråga om detaljhandeln – till den etablerade företagsstrukturen för att begränsa investeringsbehoven. Ett annat för tiden

originellt grepp, som dock även tillämpades av Raiffeisen, var att placera en bank som centralt nav för ett antal företag inom olika branscher. Arrangemanget hade emellertid enligt Smith engelsk förebild. Ringrörelsens misslyckande berodde till största delen på att den forcerades fram uppifrån, att varken tid eller resurser avsattes för utbildning av medlemmar och förtroendevalda och att Smiths pengar, position och intressen blev alltför dominerande. En allsidigare förankring, ett lugnare utvecklingstempo och en klarare självhjälpsprofil hade möjligen kunnat skapa en kooperativ rörelse med internationell attraktionskraft. 226

3.7.3 Aktörer i Sverige

Ledande aktörer var under hela perioden och oberoende av företagstyp på lantbrukssidan hushållningssällskapen, lantbruksklubbarna och Lantbruksakademin och i fråga om hantverkarna och arbetarna arbetareföreningsrörelsen. Ett centrum för sig utgjorde kretsen kring L O Smith, som kombinerade internationella förebilder med eget tankegods men med undantag för inköpsringarna underlät att utarbeta några praktiska handlingslinjer eller någon övergripande ideologi. För Smith var den sociala situationen i Sverige vägledande. Statens roll inskränkte sig till att ge de folkägda företagen en lag om ekonomiska föreningar 1895.

Regionalt var hushållningssällskapens samköpsverksamhet före 1865 mest utvecklad i Värmland och Uppland medan bymejerier tidigast inrättades i Skåne och Skaraborg. Under perioden 1865-94 var de bolagskooperativa företagen koncentrerade till det s.k. bolagsbältet i Värmlands, Kopparbergs, Västernorrlands, Jämtlands och Västerbottens län, beträffande mejerierna också till Halland. Av de fåtaliga inköpsföreningar, som tillkom under perioden fanns ungefär en tredjedel i Örebro län medan andelsmejerierna fick störst utbredning i Skåne. Hushållningssällskapen tog initiativ till inköpsföreningar i Skaraborgs och Örebro län medan man i Malmöhus län bidrog ekonomiskt till Lennart Klebergs studieresa 1885 och till att sprida kännedom om föreningsväsendet. Lantbruksklubbarna, som kan betraktas som ett slags motsvarighet till städernas arbetareföreningar, startade lokala inköpsföreningar bl a i Skåne, Tierp, Nyed och sydvästra Uppland. Lantbruksakademin spred genom sin tidskrift och genom sin sekreterare Christian Lovén kunskap om de tyska inköpsföreningarna och om föreningen i Tierp.

I Skåne uppstod ett intresse för andelsmejeriföreningar av dansk modell kring Leonard Holmström och Yngve Melander vid Hvilan, Nils Landberg i Eslöv m fl vilket resulterade i en särskild främjandeförening, den första i sitt slag på lantbrukssidan. Viktiga kanaler för spridning av information var också publikationerna Tidskrift för lantmän och Lantmannen, som började utkomma 1880 respektive 1890. För den tidiga företagsamheten på landsbygden spelade också landshövdingarna en central roll. Robert von Kraemer, Viktor Almquist, Gustaf Asplund och Axel Wästfelt framstod som de mest aktiva men även t ex Erik Sparre och O I Fåhraeus förtjänar att nämnas. Med tanke på den nära anknytningen mellan landshövdingarna och hushållningssällskapen är det inte obefogat att tala om en ”landshövdingekooperation” i Sverige under 1800-talets andra hälft.

Jämför man den tyska lantbrukskooperationens framväxt med de bondeägda företagens utveckling i Sverige framstår några skillnader i särskild relief. För det första fanns i Tyskland två starka banbrytare – Raiffeisen och Haas – vilka under inbördes konkurrens utformade olika typer av föreningar samlade i två rikstäckande organisationer 1877 och 1883 medan Sverige saknade både profilerade förgrundsfigurer och nationella organisationer. I Sverige var inte heller det liberala inflytandet på landsbygdens företag lika starkt och relationerna lika nära, som var förhållandet fr. a mellan Schulze och Haas men under 1860-talet också mellan Schulze och Raiffeisen. I Sverige medförde anknytningen till fr. a hushållningssällskapen att företagsbildandet bara blev en av många verksamheter på sällskapens, lantbruksmötenas och

Lantbruksakademins omfattande agendor för lantbrukets modernisering och ingalunda alltid den högst prioriterade. Jämförelsen med Raiffeisens tidsbegränsade engagemang i Rhen-Preussens lantbrukssällskap vid mitten av 1860-talet ligger nära till hands.

En annan avgörande skillnad var att Tyskland genom Schulzes försorg fick en föreningslag 1867 (reviderad 1889), som förankrade lantbruksföretagen juridiskt och förhindrade att de under sin formativa period förlorade sin organisatoriska särart.

Det andra kooperativa främjandeklustret var de liberala arbetareföreningarna och Sällskapet för arbetareföreningars befrämjande, som tillkom 1866. Här var inflytandet från motsvarande organisationer i de stora europeiska länderna tydligt. Rörelsens förgrundsgestalter G K Hamilton, C E Ljungberg, S A Hedlund, Axel Krook, Olof Wikström, Adolf Hedin, Abraham Rundbäck och Julius Mankell kunde betecknas som liberala högreståndspersoner med gedigen internationell orientering men utan fast sammanhållning. Sällskapet strävade efter att vara samlande organ för arbetareföreningsrörelsen och dess Kooperation men ekonomin var dålig, auktoriteten svag och rivaliteten mellan arbetareföreningarna stor. Sällskapets ledare var starkt engagerade på andra håll och verksamheten tycks i praktiken ha upphört 1871 även om den formella upplösningen dröjde till 1879. I ett brev från 1869 sades att "...Sällskapet består av åtskilliga för framåtskridandet i allmänhet nitälskande personer, med goda avsikter, frisinnade åsikter och av vilka många äga kanske ej ringa förmåga, men som till största delen äro av andra göromål så strängt upptagna, att de icke hava särdeles mycken tid att offra åt Sällskapets ändamål". Inom arbetareföreningsrörelsen omöjliggjorde både politiska och organisatoriska skäl ett närmare samarbete trots flera ansatser under 1870-talet.

Påhlman-Sjölin, som ägnat rörelsen den mest inträngande studien, ser den som en övergångsföreteelse, som antagligen blivit framgångsrikare om man begränsat sig till kooperativ organisering av hantverkare och småföretagare. Svagheter var att den bildades för och inte av arbetarna och att den splittrades på alltför många uppgifter i förhållande till resurserna. 227

Kontakterna mellan lantbruks- och arbetareföreningskooperatörerna kan varken karakteriseras som institutionaliserade eller som icke-existerande. Rundbäck kan med viss rätt sägas ha haft ett ben i vardera lägret och Almqvist och Sidén upprätthöll vänskapliga relationer med kretsen kring Sällskapet för arbetareföreningars befrämjande. Ljungberg och Krook hämtade säkerligen sina uppgifter om landsbygdens föreningar från dessa och Almqvist spred kännedom om Ljungbergs och Rundbäckes skrifter. Ljungberg propagerade också för hemslöjd i Lantbruksakademien. Han hade också tidigare tillsammans med hypotekspionjären C A Agardh utgivit *Försök till en statsekonomisk statistik över Sverige 1857–63*. S A Hedlund deltog i lantbruksmötet 1865 och ombudsmötet 1870 där folkbankerna behandlades i positiv anda. Till detta kom att G K Hamilton var bror till Adolf, Hugo och Gilbert Hamilton, vilka var ledande föreningsivrare inom Skaraborgs hushållningssällskap och bl a startade lokalföreningen på Falbygden 1880 och den första centralföreningen 1895. Johan Leffler, som stod det liberala etablissemanget nära gjorde 1886 en viktig propagandainsats i Lantbruksakademins regi.

Vill man försöka kvantifiera kontakterna mellan de båda rörelserna kan man notera att när arbetareföreningsrörelsen nådde sin höjdpunkt 1869-70 utgjorde lantbrukarna 8 och arbetarna 25 procent av medlemskåren. Andelen lantbrukare, som deltog i nordiska arbetarmötet 1870 var 5 procent och i de svenska arbetarmötena 1879-90 1-4 procent. I många lokala och regionala sammanhang var dock andelen lantbrukare betydligt högre. 228

3.7.4 Svenska nätverk

Det har av och till framförts att det kooperativa intresse, som utvecklades i Uppsala av Erik Gustaf Geijer och Robert von Kraemer under 1840-talet och som 1850 resulterade i Lagunda och Hagunda varuanskaffningslag var en isolerad företeelse. Det har tidigare visats att denna uppfattning är felaktig och att Kraemers medarbetare i Örsundsbro Viktor Almqvist som landshövding i Västerbotten förde idéerna vidare på bred front liksom Johan Arrhenius, Erik Sparre och flera medlemmar av släkten Hamilton.

Släkten Geijer hade – som tidigare visats – stor del i den tidiga samköpsverksamheten i Värmland under 1800-talets första hälft. Erik Gustaf Geijers far brukspatronen Bengt Gustaf Geijer tillhörde sällskapets grundare och stadgefäder, en annan släkting – brukspatronen Jacob Gustaf Geijer på Uddeholm – var direkt inblandad i handeln med gräsfrön och ytterligare sju medlemmar av släkten tillhörde sällskapets pionjärer. Det är sannolikt att erfarenheterna från Värmland spelat en roll när Geijers vision om ett kooperativt och associationsstyrt samhälle utformades i Uppsala.

Under 1880- och 90-talen gjorde en annan medlem av släkten – kaptenen Axel Geijer – behjärtade insatser för samverkan inom mejerinäringen i Dalarna och Gästrikland 1887 och för att få till stånd ett riskbolag 1894. Också släkten Almqvist intresserade sig för lantbrukets samverkansfrågor. Viktor Almqvists bror Gustaf Fridolf var vice ordförande i hypoteksorganisationen 1861–80 och tjänsteförrättande direktör 1861–62. Halvbrodern och författaren Carl Jonas Love Almqvist startade tillsammans med några vänner i Manhemsförbundet 1824 en bondekoloni i Grav i Köla socken i Värmland. Experimentet upphörde dock p.g.a. osämja mellan deltagarna redan följande år. Hans intresse för jordbruket och dess folk framgick även i folkklivsberättelser som Kapellet, Skällnora kvarn, Grimstahamns nybygge, Målaren och Ladugårdsarrendet. 229

Det fanns också en annan anknytning mellan konstellationen Geijer-Kraemer och den senare Kooperationen. Den gick via släkten Hamilton, som bl. a. spelade en ledande roll vid tillkomsten av lantmannaaorganisationen och började med Adolf Hamilton, som var gift med Geijers dotter Agnes. I äktenskapet föddes bl. a. SLR-pionjären Hugo Hamilton ”i Gävle” 1849. Adolf Hamilton hade i sin ungdom studerat vid tyska lantbruksinstitut, övertog sedan släktgården Blomberg på Kinnekulle i Västergötland, valdes 1856 till ordförande i Skaraborgs läns hushållningssällskap och utsågs 1863 till von Kraemers efterträdare som landshövding i Uppsala och ordförande i länets hushållningssällskap. I det sammanhanget övertogs både släktgården Blomberg och ordförandeskapet i Skaraborgssällskapet av Adolfs yngre bror Hugo, som brukar gå under benämningen Hugo Hamilton ”på Blomberg”. Han tog 1880 initiativet till en av landets första inköpsföreningar på Falbygden i Västergötland och var en framsynt lantbrukare ”som levde sig in i de nya idéerna, ofta i opposition mot det gamla systemet”. Bl. a. insåg han tidigt de nya möjligheterna inom mejeritekniken och lade grunden till ardenneraveln i Västergötland.

I fråga om de kooperativa idéerna hade Hugo Hamilton meningsfränder i sina båda yngre bröder. Gustaf Hamilton var professor i nationalekonomi, först i Uppsala från 1859 och därefter i Lund från 1862 där han även var universitetets rektor. Han höll 1864 föreläsningarna om konsument- och hantverkarföreningar av Schulzes modell och gav 1865 ut skriften Om arbetsklassen och arbetareföreningar. Den andre brodern Gilbert Hamilton på Hjelmåsa efterträdde 1892 Hugo som ordförande i Skaraborgssällskapet och tog initiativet till landets första inköpsförening på länsnivå 1895 vars ordförande han blev.

Adolf Hamiltons son Hugo Hamilton ”i Gävle” blev under sin uppsalatid studie- och diskussionskamrat med bl. a. den föreningsintresserade juristen och jordbruksekonomen Johan von Engeström, som tidigt propagerade för lantbrukskooperativa idéer. Efter sin juridiska examen hamnade Hamilton i olika riksdagsutskott och statliga verk för att 1884 utnämnas till chef för det nyinrättade Patent- och registreringsverket, som han själv organiserat. Som

representant för det liberala partiet invaldes han 1891 i riksdagen där han under nästan fyra årtionden ivrade för sociala reformer och gick under namnet ”den röde greven”. Åren 1900–18 var han landshövding i Gävle där han 1904 tog initiativet till Gefle Landtmannaförbund och året därpå till Svenska Lantmännens Riksförbund (SLR). Han var ordförande i båda fram till 1923. Hamilton var civilminister 1907-11 och under Första världskriget ordförande i Statens Livsmedelskommission.

I en yngre generation av släkten utmärkte sig Roul Hamilton på Ovesholm, som initiativtagare till centralföreningen i Skåne, hans kusin James Hamilton på Lyckås var aktiv i centralföreningen i Jönköpings län och Alexander Hamilton på Hedensberg blev ordförande i Västmanländska lantmännens centralförening och spelade i riksdagen en viktig roll för den ändring i föreningslagen, som 1911 tillät lantmannaföreningar att sälja till icke-medlemmar och möjliggjorde kreditförsäljning. I en på sin tid mycket uppmärksam händelse spelade den kände politikern och ordföranden i Hypoteksbanken 1875–81 Henning Hamilton huvudrollen när han tvangs i landsflykt 1881 sedan han för att rädda sin trassliga ekonomi förfalskat en brorsons namn på några skuldförbindelser.

3.7.5 Kronologi och geografi

Ser man periodens aktiviteter ur kronologisk och geografisk synpunkt finner man att propagandan för arbetarproduktionsföreningarna 1850–52, kooperativa företag av Schulzes modell 1865–70, ringrörelsen 1883–85, Lantbruksakademins ideologiska offensiv 1885–87 och lagstiftningsarbetet 1885–95 var lokaliserat till Stockholm. Åtgärderna för främjandet av bymejerier 1859–69 utgick från att antal hushållningssällskap i Östergötland, Skåne, Västergötland, Västmanland, Halland, Västerbotten, Jämtland och Västernorrland. Initiativ till lantmannaföreningar omkring 1870 kan spåras till Örebro och Skaraborgs län liksom senare under 1880- och 90-talen då även Malmöhus, Uppsala och Värmlands län involverades. För den andelsmejerirörelse, som efter dansk förebild kom igång omkring 1890 gick särskilt Malmöhus län i spetsen. Den andelsrörelse, som inspirerats från Tyskland var främst lokaliserad till Götalands jordbruksbygder och efterhand också till Mälardalsområdet medan bolagskooperationen före föreningslagens tillkomst hade sin största utbredning i Norrland. Det är också värt att notera att tyska skrifter som Birnbaums 1870, Seiferts 1873, von Mendels 1886, Zeidlers 1893 och Ertl-Lichts 1899 inverkat på idéspridningen i Sverige.

NOTER

225. Pählman-Sjölin s 40 ff och 46 ff; Granström 1898 s 19 ff, 67 ff, 87 ff, 117 ff, 160 ff och 183 ff; Faust 1977 s 29 ff, 73 ff, 103 ff, 115 ff, 143 ff, 158 ff, 167 ff 193 ff, 323 ff och 387 ff; Colloms 1982 s 90, 132, 144 ff, 154 ff och 207 ff; Raiffeisen s 183 ff; Märkesmän .. s 3 ff, 81 ff, 89 ff, 101 ff, 131 ff, 149 ff, 215 ff och 233 ff; Pudor I 1904 s 6 ff, 13 ff och 17 ff; Pudor II 1907 s 60 ff.
226. Pählman-Sjölin s 196 ff; Berättelse öfver det sextonde Allmänna svenska landtbruksmötet i Stockholm 1886 s 333 ff och 479 ff; Seifert: Uber genossenschaftliche Gutsbewirtschaftung und Anteilswirtschaft 1873.
227. Pählman-Sjölin s 229 ff, 242 ff, 258 ff och 271; Brevcitats s 246.
228. Pählman-Sjölin s 141, 146, 148, 152, 236 och 265.
229. Om Carl Jonas Love Almqvists bondliv i Värmland se bl a Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Tredje delen (1956) s 317 ff; Se ovan s . Osterman 1982 s Sveriges Allmänna Hypoteksbank 1861-1986.